

TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULÜ

PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

GİRİŞ

*T*ürklerle Araplar arasındaki ilişkiler cahiliye dönemine kadar uzanır. Cahiliye devri Arap şiir ve darb-i mesellerinde (atasözleri) Türklerden bahsedilmesi de bunu göstermektedir. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nâbiğatü'z-Zübüyâni, Hasan b. Hanzala, Şemmâh b. Dirar şirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıklarları üzerinde durmuşlardır.¹

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk kavimlerinin Derbend yoluyla Kafkaslar'a aşarak Azerbaycan topraklarına yerleşikleri bilinmektedir. Bundan dolayı Derbend (Bâbî'l-ebvâb) Türk kapısı adıyla da bilinir.

Hazar Türkleri zaman zaman Derbend'i geçip Hemedan ve Musul'a kadar ilerlemişlerdir. Sâsânî hükümdarı Enûşîrvan da Bâbî'l-ebvâb seddini Hazarların bu akınlarına mani olmak amacıyla yaptırmıştır.

Enûşîrvan ayrıca Kuzey İran'da yaşayan Ağaçeri, Sul ve Yazar Türklerini de Azerbaycan'a göçe zorlamıştır. Eftalitler (Akhunlar), Halaqlar ve Karlukların bir bölümünden Afganistan ve Sistan (Sicistan) topraklarına yerleşmişlerdi.

Sâsânî ordusu içinde Türklerin yanında Araplar da vardı. Dolayısıyla onları da bu vesileyle birbirlerini tanıma

ımkâni mevcuttu. Ayrıca VII. yüzyılda Sâsânî İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında süren savaşlarda Göktürkler, Hazarlar ve Avar Türkleri önemli rol oynamışlardır.

Cahiliye devrinden başlayarak Arapça şiir ve eserlerde Türkler daima Türk kelimesiyle anılmışlardır. Halbuki daha önceleri Sakalar ve Hunlar diye anılan Türkler VI. yüzyılda Göktürklerle birlikte Türkler diye anılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Türk kelimesinin Arapça sayesinde dünçaya yayıldığı söylenebilir. VI. yüzyıl Arap şairleri de şiirlerinde Türk kelimesini kullanmışlardır.

Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyordular. Onlara göre Türkler bugün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardır. Bu hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştmak amacıyla söylemiştir. Nitelikim Cahiz daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusunu ve halifelerin en yakın adamları olduğunu söyleyerek Türkler'e haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.²

İslâmiyetin doğuşundan sonra da devam eden Sâsânî-Bizans savaşlarında Müslümanlar ehl-i kitap olan Bizans'tan,

Kur'an sahifesi, (10. yy), (Washington Freeer Gallery of Art).

Müşrik Araplar ise Sâsânîlerden yana bir tavır takınmışlardı. Kur'an-ı Kerim'de de buna temas edilerek "Rumlar (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar, halbuki onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün mü'minler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir". (Rum, 30/2-4) buyurulmaktadır.

HADİSLERDE TÜRKLER

Hz. Peygamber'in Türkler hakkında söylediği çok sayıda hadis mevcuttur. Bunlardan bir bölümü mükemmel senedleyle *Sabib-i Bahârî Sabib-i Mâlikîm* başta olmak üzere Kütüb-i Sitte ve diğer önemli hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'e isnad edilen ve Türkler aleyhinde ifadeler içeren uydurma (mevvûz) hadis ve sahabeye atfen söylemiş asılsız haberler de vardır.⁵ Hangi hadislerin doğru hangilerinin mevzû olduğu ancak hadis otoritelerinin bilimsel metodlarla yapacakları ciddi ve emek mahsülü çalışmalarla ortaya konabilecektir. Konuya ilgili hadisleri üç bölümde tasnif etmek mümkündür.

1. Hz. Muhammed'in Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çekerek Türklerle mücadele ve savaş konusunda ashabını ve sonraki nesilleri uyaran ve onlara iyi geçirmeyi tavsiye eden hadis:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın".⁶

2. Türklerin fizyolojik özelliklerini bayan eden hadisler. "Siz küçük çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde döğülmüş ve üzeri derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle savaşmadıkça, kiyamet kopmayacağı. Siz kıldan örülmüş çorap giyen bir kavimle savaşmadıkça kiyamet kopmayacağı".⁷

3. Türkleri Beni Kantûrâ (Kantûrâ oğulları) olarak gösteren ve Arapların elinden iktidarı alacaklarını ifade eden hadisler:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın. Allah'ın ümmetime verdiği mülk ve saltanatı elle-rinden ilk olarak alacak kavim Kantûrâ oğullarıdır".⁸

Bunların dışında Türklerin Irak ve el-Cezîre'yi ele geçirip iktidarı Abbasîlerin elinden alacaklarını beyan eden hadisler de vardır.

VII. yüzyılda İran'da olduğu gibi Arapistan'da da Türk çadırı kullanılmıştır. Hz. Peygamber de Hendek Savaşı sırasında bir Türk çadırında oturarak hendek kazma işlerine nazaret etmiştir.⁹ Ayrıca Müslüman'ın rivayet ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber'in Medîne'de bir Türk çadırında irikâfa çekildiği belirtilmektedir.¹⁰

HULEFÂ-YI RÂŞİDÎN DEVRI TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ebû Bekir peygamberlik iddiasında bulunanlarla zekât

vermek istemeyen kişilerin önderlik ettiği irtidâd (*ridde=dinden dönme*) olaylarını ve isyanları bastırıldıktan sonra, Hz. Peygamber'in İslâm'ı yasma konusunda başlattığı stratejiyi sürdürmeye karar verdi ve yüzünü Arap Yarımadasının dışına çevirdi. Bu amaca önce Sâsânî İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan Fırat nehrinin aşağı taraflarındaki topraklara ordu sevketti. Yemâme'de bulunan Halid b. Veli'di Sâsânîlerle savaşmakla görevlendirdi.

Hz. Ebû Bekir, Halid b. Veli'den o sırada Medîne'ye gelerek İranlılarla yapılacak savaşa sevk ve idare etmek üzere bir kumandanın tayin edilmesini isteyen Müsennâ b. Harise'ye destek olmak üzere Irak istikameinde yola çıkmıştı. Böylece Sâsânîlere karşı başlatılan mücadeleyi südürecek Irak cephesi baş kumandanlığı kuruldu ve İslâm tarihinin en hızlı ve en kalıcı fütûhât hareketi başlatılmış oldu (Mart 633).

Hz. Ömer Devri (634-644) İslâm fetihleri açısından çok önemli bir devirdir. Hz. Ebû Bekir ölüm döşeğinde iken İranlıların büyük bir taarruz için hazırlık yaptıklarını öğrenince Hz. Ömer'e Irak cephesine takviye kuvvetler göndermesini vasiyet etti. Hz. Ömer hilâfet makamını geçince Ebû Ubeyd es-Sekâfiyi bin kışılık gönüllü birliğinin başında Sâsânî kuvvetleri üzerine gönderdi. Onun şehid olması üzerine (634) Irak cephesi kumandanlığını Sa'd b. Ebu Vakkas tayin edildi. Kadisiye de kazanan zaferden (636) sonra İslâm ordusu Sâsânîlerin başkenti Medâîn'e sonra da Hulvan'a girdi. Kisrâ III. Yezdicerd Hulvan'ı terketing zorunda kaldı.

642 yılında kazanılan ve İslâm tarihinde "Fethü'l-fütûh" (fetihler fethi) denilen Nihavend zaferinden sonra İran kapıları Müslümanlara açıldı. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetleri kumandanı Ahnef b. Kays Nişabur ve Serâhs'i fethettikten sonra Merv üzerine yürüdü.

Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd Ceyhun nehrinin Kuzeyine geçerek Müslümanların takibinden kurtuldu. Topladığı kuvvetlerle Belli üzerine yürüdü ve şehri Müslümanlardan geri aldı. Mervürüz'a kadar ilerleyip Türk hakanından yardım istediyse de Ahnef b. Kays'a yenilerek geri çekildi. Hz. Ömer önce Ahnef b. Kays'ın kazandığı zaferlerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ancak daha sonra muhtemelen Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplar vermesinden endişe ederek "keşke Horasan'a ordu göndermemeseydim, keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı" demiş¹¹ ve Ceyhun nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef'e "Sakin nehrin karşı tarafına geçmeyeiniz, bulunduğuğunuz yerde kalmız" diye haber göndermiştir.¹²

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da meydana gelen olaylar sonucu bazı şehirler Türkler tarafından geri alındı. Ancak Abdullah b. Âmir daha sonra bu bölgeyi tekrar fethetti.¹³

Otar, surâhî,
(7-8.yy.)

Ancak Müslüman Araplar Türkleri Yémen'e kadar gelen Sásánî kuvvetleri içinde veya Sásánilerle yaptıkları savaşlar sırasında İran ordusundan görmüş olmalıdır.¹⁵

Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'dı Hazarlar, Cürcan'da Sül Türkleri (Süliler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu. Sásánilerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun yayılması üzerine Maveraünnehir ve Harezm'deki mahallî hanedanlar başımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Hız Osman'ın halifeliği döneminde İran içlerine süratle ilerleyen İslâm ordusu daha sonra Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Arran'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine askeri birlikler yerleştirildi. 651 yılında bütün İran İslâm hakimiyeti altına alınmış oldu.¹⁶

İslâm ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi. Azerbaycan ve İrminiyeye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaşlardır. 639'da Hz. Ömer Sûraka b. Amîr'i Derbend'in (Bâbû'l-ebâvâb) fethine memur etti (643). Abdurrahman b. Rebîa, Selman b. Rebîa, Huzeyle b. Esîd ve Bükeyr b. Abdullah gibi kumandanlar da Sûraka'nın emrine verildi. Hz. Ömer Habib b. Mesleme'yi de ona yardım gönderdi, Sûraka'nın öncü kuvvetleri kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve idaresindeki İslâm ordusu Derbend hakimi Şehrbârz ile antlaşma yaptı. Şehrbârz da Müslümanlara tabi olmayı kabûl etti (642-643). Sûraka'ya bağlı birlikler Derbend'in kuzeyine geçip Hazar Türkleriyle karşı karşıya geldi. Sûraka'nın aynı yıl ölümü üzerine başkumandanlığı getirilen Abdurrahman b. Rebîa Hazarlarla mücadeleye devam etti (645-646). Hazar topraklarına akınlar düzenledi. Hazar başkenti Belancer yakınlarında meydana gelen bir savaş sırasında İslâm ordusu mağlup oldu ve Abdurrahman şehid düştü (652-53). Kardeşi Selman b. Rebîa bir süre savaşa devam ettiğten sonra Derbend'e döndü.¹⁷ Bu olaydan sonra İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar yüzünden Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir savaş olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸

EMEVİLER DEVRİNDE (661-750) TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Uzun süren bir mücadele sonunda hilâfet makamına geçen Muaviye iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Basra valisi Abdullah b. Amîr'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semîne'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine memur etti (663-64). Abdurrahman da Kâbil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele geçirdi. Abdullah b. Sevvâr da Sind bölgesinde fetihlere girdi ancak Türk-

ler karşısında mağlup olunca yerine Mûhelleb b. Ebû Sufra getirildi. Mûhelleb 664 yılında Türkleri mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini sağladı.¹⁹

Ziyâd b. Ebîh Basra valiliği sırasında Horasan ve Sistan'a daha şânlı bir askeri harekât başlattı. Onun zamanında Hakem b. Ömer el-Gîfâri Ceyhûn (Amu Derâ) nehrini geçerek Sağâniyân'a (Çağanıyan) kadar ilerlediği gibi Sásánî hükümdârları (Kîsrâ) III. Yezdicerd'in oğlu Fîrûz'u yenerek Çin'e sığınmaya mecbur etti. Mûhelleb de Türkler karşısında yeni başarılar kazandı.²⁰

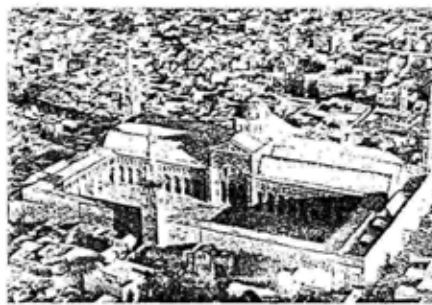
Ziyâd b. Ebîh askeri harekâtı daha iyi organize edebilmek için Muaviye'yi razi ederek Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Küfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi çeşitli şehirlerine yerleştirdi. 671 yılından itibaren Horasan eyaletinin askeri üssü haline geldi. Artık Türkistan'a yapılacak seferler buradan idare edilecekti.

Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyâd el-Hârisî 671 yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırıldıktan sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini mağlup ederek Ceyhûn nehrine kadar ilerledi. Burada Türk hükümdârları Nizek Tarhan'ı mağlup etti. Âmûl ve Zem gibi bazı şehirleri fethedip Harezm'e kadar ilerledi ve aldığı idâri tedbirlerle Horasan'daki İslâm hakimiyetini sağlamıştırdı.²¹

Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmı İslâm hakimiyeti altına alınmış oluyordu.

Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd zamanında Maveraünnehir'ın yapılan seferler yeni bir sahâye girdi. Ubeydullah 674 yılında Beykent'i fethettiğinden sonra Buhara üzerine yürüdü. O sırada Buhara'ya hakim olan ve muhtemelen Buhârûdât sülâlesine mensup olan Türk hükümdârı Bîlûn'un dul eşi nâibe Kabaç Hatun çevredekî Türklerden yardım istedi.²² Ancak Türk birlikleri Ubeydullah b. Ziyâd karşısında tutunamayınca Kabaç Hatun bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sâlihi talebinde bulundu. Ubeydullah onunla bir barış antlaşması yaptıktan sonra Râmisen, Beykent, Nesef ve Sağâniyân'ı da ele geçirdi. Ubeydullah yanına aldığı 2.000 (başka bir rivayette göre ise 4.000) Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa "Buharâlılar Sokağı" denildi. Bu savaşçılar Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.²³

Said b. Osman 675-76 yılında Horasan valiliğine tayin edilince Ceyhûn nehrini geçip Semerkand üzerine sefer düzenledi. Soğd, Kis ve Nesef halkı Said b. Osman'a karşı topraklarını korumak üzere seferber olunca Buhara'ya hakim olan Kabaç Hatun da onlara katıldı. Ancak

Şam-Emeviye Camii. (706-714-15)

müttefikler anlaşmazlığa düşünce bir kısmı ayrıldı. Said b. Osman da müttefik Türk birliklerini bozguna uğrattı. Kabaç Hatun rehineler gönderip itaat arzettigini bildirdi (677). Said Buhara'ya girmeye muvaffak olduktan sonra Semerkand üzerine yürüdü. Semerkandlılar üç gün boyunca ona mukavemet ettiler. Ağır kayıplar veren Semerkandlılar 700.000 dirhem vergi ödemek ve ileri gelenlerin çocuklarını rehine bırakmak suretiyle anlaştılar. Said anlaşma uyarınca şehrin bir kapısından girip digerinden çıktı.²²

I. Yezid devrinde Selm b. Ziyâd Horasan valiliğine getirilinceye kadar seferler dardu. Selm 680-81 yılında Irak'tan topladığı çok sayıda askerle Semerkand ve Harezm üzerine yürüdü. Bir rivayete göre Semerkand tekrar fethedildi. Ancak bu sırada Kabaç Hatun ve Maveraünnehir'in diğer şehirlerinde yaşayan Türkler Müslümanlara karşı harekete geçti. Selm gerekli hazırlıklarını yapıcaktan sonra süratle Soğd hakimi Tarhûn ve diğer bazı prenslerin yardımına gelmesine rağmen Buhara'ya girmeye muvaffak oldu ve Kabaç Hatun onunla yeni bir barış antlaşması yaptı.²³

Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet mücadelesine girdiği dönemde bazı Türk prensleri şehirleri geri almak için seferber oldular. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi Abdullah b. Hâzîm Türk taarruzlarını başarıyla geri püskürttü.²⁴

Abdülmelik b. Mervan devrinde Mûsâ b. Abdullah b. Hâzîm Tirmiz'i ele geçirdi. Mûsâ, Türkler, Araplar, Eftalitler ve Tibetlilerden müteşekkîl bir orduyu mağlup etti. Bunun üzerine bölge halkı ona itaat arz edip vergi ödediler.²⁵

Türklerin Müslümanlar karşısında mağlup olup Merv'den ayrılması üzerine Merv şehri Horasan'daki Müslüman emirlerin başşehri oldu.²⁶

697 yılında Horasan valisi tayin edilen Mühelleb b. Ebî Sufra 699 yılında Kiş'e karşı bir sefer düzenlediye de iki yıl süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Onun 702 yılında ölümü üzerine oğlu Yezid Fergana, Harezm ve Badgis'e karşı düzenlediği seferlerden sonuç alamadı ve bir süre sonra görevden uzaklaştırıldı.²⁷

I. Yezid hilâfet makamına geçince Haccac'ın isteğiyle Horasan valiliğine Kutaybe b. Müslim getirildi (705). Kutaybe derhal büyük bir askeri harekât için hazırlık yaptı. Hedefi Toharistan ve Maveraünnehir'i fethetmekti. Bu iki bölge de Türklerin hakimiyetindeydi. Ancak Türk beyleri arasında siyasi bir birlik yoktu.²⁸ Bu durum İslâm ordularının başarılı olmasında önemli bir katkılarda bulunuyordu. Şehir kuşatma altında iken Buhara hükümdarı Verdan Hudât askerleriyle yardımcı kuvvetlere katıldı. Çok çetin savaşlar sonunda Müslüman askerler ordugâhlarına çekildi. Fakat

hakimi olan Türk asıllı Nizek Tarhan'a elçi göndererek hakimiyetini tanımmasını ve Müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Nizek Tarhan Kutaybe b. Müslim'in bu teklifini kabul edip Merv'e hareket etti ve Kutaybe'nin Badgis'e girmemesi şartıyla sulh yapıldı.²⁹ Böylece Toharistan'dan gelecek tehlikelerden emin olan Kutaybe 87 (706) yılında kendisiyle sulh yapan Badgis hükümdarı Nizek Tarhan'ı da yanına alıp Beykent üzerinde bir sefer düzenledi. Şehri bir süre kuşarttıktan sonra barış yoluyla ele geçirip kısa bir süre burada kaldıktan ve muhafiz kitaları bırakıktan sonra ayrıldı. O ayrılmış halk isyan etti. Kutaybe geri dönüp şehri savaş yoluyla fethetti ve bol mikarda ganîmet ele geçirdi. Ancak şehir halkı daha sonra isyan edince tekrar Beykent'e gelip savaşçıları öldürdü.³⁰

Kutaybe'nin bu başarısı karşısında endişeye kapılan Maveraünnehir Türk prensleri 707 yılında Müslüman Arapları karşı birlikte hareket etmeye karar verdiler. Kutaybe onları yendi fakat Buhara üzerine yürütmekten vazgeçip Merv'e döndü.³¹

Kutaybe b. Müslim Buhara civarındaki mahallî beylerin kendisine karşı müteşrek bir cephe oluşturması ve Buhara'nın fethinin gecikmesi üzerine Haccac tarafından uyarıldı: Bunun üzerine 707 yılında Soğd, Kiş ve Nesef ordularına karşı sefere çıktı onları mağlup edip Buhara üzerine yürüdü. O şehri muhasara ettiği sırada Türklerle Soğdlulardan oluşan büyük bir ordu Buhara önlere ulaştı. Türges hakanı ve Tarhûn da İslâm ordusuna saldıran birliklerin başında bulunuyordu. Şehir kuşatma altında iken Buhara hükümdarı Verdan Hudât askerleriyle yardımcı kuvvetlere katıldı. Çok çetin savaşlar sonunda Müslüman askerler ordugâhlarına çekildi. Fakat

kısa sürede toparlanıp müttefik kuvvetleri bozguna uğradılar.³² Zor durumda kalan Buhâr Hudât (Buhara hâkimî) sulh talebinde bulundu. Yapılan antlaşmaya göre Buharalılar Abbâsi halifesine 200.000, Horasan valisi için de 10.000 dirhem yıllık vergi ödeyeceklerdi ve şehir Müslüman muhafizler yerleştirilecekti.³³

Kutaybe antlaşmayı müteakip şehri teslim aldı ve şehrin bir bölümünü İslâm ordusuna tahsis etti. Böylece Buhara'da kesin olarak İslâm hakimiyeti sağlandı (708-709).³⁴

Buhara'nın fethiyle Maveraünnehir kapıları İslâm ordularına açılmış oluyordu. Şimdi sıra Semerkand'a gelmişti. Semerkand hükümdarı Tarhûn Buhara halkının başına gelenleri gördüğü için Kutaybe'ye elçi gönderdi ve şartlar dahilinde barış teklifinde bulundu. Kutaybe de onunla barış antlaşması yapmayı uygun buldu.³⁵

Toharistan hâkimî Nizek Tarhan da Buhara seferinden dönmekte olan Kutaybe'nin yanına giderek ona bağlılığını bildirip Belh'e hareket etti. Kutaybe tarafından

Savaşçı (Semerkand kazalarından)
(7.-8. yy.)

her an tevkif edilme endişesi içinde yaşayan Nizek Tarhan Talekan, Merv, Faryâb ve Cûzcân hakimleriyle iş birliği yaparak Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdi. Ancak Nizek Tarhan'ın müttefikleri 710 yılında Kuteybe'ye itaat arz edince Nizek Tarhan bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Kuteybe onu yakaladıktan sonra Irak umumi valisi Haccac'a gönderdi ve Haccac tarafından derhal idam edildi.³⁷

Nizek üzerine düzenlediği seferden sonra Kiş ve Nesefti de fetheden Kuteybe Buhara'ya hareket etti. Mahallî beyler arasındaki mücadelede Tuğşâdî'nin tarafını tutan Kuteybe onun rakiplerini bertaraf etmesini sağladı ve şehrin bir kısmına Müslüman Arapları yerleştirdi. Bu arada Türkler arasında İslâmîyetin yayılması için gayret sarfetti. Bir süre sonra da bir cami yapıldı. Kuteybe Buhara'da huzuru sağlayıp Merv'e hareket etti.³⁸

Haccac Horasan'ı itaat altına aldıktan sonra Zabulistan hükümdarı Rutbil üzerine bir sefer düzenlemesini istedî. Kuteybe de Maveraünnehir'deki harekâtı durdurarak Rutbil'e karşı harekete geçti (711). Rutbil Kuteybe'ye sulh teklifinde bulundu. Bu teklif harâç vermesi şartıyla kabul edildi.³⁹ Kuteybe ertesi yıl Semerkand seferi için hazırlıklara başladı. Ancak tam bu sırada Harezmşah kardeşine karşı başlattığı mücadelede kendisine yardım ettiği takdirde harâç vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe Harezm'e hareket etti ve Harezmşah'ın muhaliflerini bertaraf etti. Bu sefer Harezmşah ile yapılan bir antlaşma ile sona erdi (711-12). Bölgede İslâm hakimiyetinin tanınması Hurrezâd'ı harekete geçirdi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman b. Müslim kumandasında gönderdiği İslâm ordusu Hurrezâd'ı mağlup ve katletti.⁴⁰

Kuteybe Horasan ve Maveraünnehir'in tamamını ele geçirmek istiyordu. 705 yılından beri sürdürülen seferler sonunda önemli şehirler ve stratejik mevkiler fethedilmişti. Semerkand hakimi Tarhan Kuteybe'ye itaat arz etmekle beraber bölge kesin olarak İslâm hakimiyeti altına alınamamıştı. Tarhan'ın Müslümanlara harâç vermeyi kabul etmesi yüzünden başlatılan bir isyan sonucu öldürülmesi üzerine yerine Gurek b. İhşid adlı biri getirildi.⁴¹

Semerkand'da arzu edilen ölçüde emniyet ve huzur sağlanamaması Maveraünnehir'in diğer şehirleri için bir tehdit oluşturuyordu. Bu hususu dikkate alan Kuteybe Harezm seferi dönüsü Semerkand üzerine yüreymeye karar verdi. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gurek Şaş ve Fergana halkıyla Türk birliklerinden teşkil ettiği bir orduyla karşı harekete geçti. Taraflar Semerkand ile Buhara arasında karşı karşıya geldiler. Gurek'e bağlı kuvvetler Kuteybe karşısına tutunmadı.⁴²

Abdurrahman b. Müslim'in 20.000 kişilik öncü birliklerinden sonra Buharalı ve Horasanlı askerlerden oluşan Kuteybe'nin ordusu da Semerkand'a ulaşıp şehri çok şiddetli bir şekilde muhasara etti. Bu sırada Şaş hükümdarından gelen yardımcı birlikler Salih b. Müslim tarafından mağlup edildi. Surların yavaş yavaş târip edildiğini gören Gurek Kuteybe'ye barış teklifinde bulundu. Kuteybe de bazı şartlar dahilinde bu antlaşmayı kabul etti. Antlaşma şartlarına göre Soğd hakimi Gurek her yıl 2.200.000 dirhem vergi ödeyecek ve o yıl için 30.000 asker gönderecekti. Ayrıca şehirde bir mescid yapılacak ve Kuteybe bir süre sonra şehri terkedecekti.⁴³ Ancak İslâm ordusu antlaşma şartlarına rağmen şehri terkmedi ve 711 yılında buraya bir garnizon yerleştirdi.⁴⁴

Semerkand'ın fethiyle Müslümanlar Maveraünnehir'e hakim olmuş, Soğdlular da bir süre için İslâm devletine tabi olmak zorunda kalmışlardı. Semerkand'da da İslâm hakimiyeti sağlandıktan sonra

Kuteybe yeni fetih planları hazırladı ve bunları gerçekleştirmek üzere 20.000 kişilik bir orduyu yeni bir sefere çıktı (713). Kuteybe, Buhara, Harezm, Kiş ve Neseften askeri birlikler toplayıp Semerkand'a geldi ve burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendi sevk ve idaresindeki ordu Fergana'ya giderken diğer orduyu da Şaş üzerine sevk etti.⁴⁵ Ceyhun nehri geçerek Şaş ve Fergana da İslâm topraklarına katıldı (712). Bu sefer sonunda Kuteybe Semerkand'ı Maveraünnehir'in en müstahkem şehri haline getirmek istiyordu. 96 (714-15) yılında Kasgar seferine çıktığı zaman kendi ailesiyle kumandanlarının ailesini burada bırakmıştı. Kuteybe Kasgar'da fethedip Cin topraklarına kadar İslâm hakimiyetini tesis etmeyi planlıyordu.⁴⁶

Şaş, Huçend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirildikten sonra ertesi yıl İslâm ordusu İsficâb'a kadar ilerledi.⁴⁷

Bu fetihler gerçekleştirilirken Irak umumi valisi Haccac vefat etti (Haziran-Temmuz 714). Kuteybe her zaman yakın ilgi ve destegine mazhar olduğu Haccac'ın ölümü üzerine askerlerini terhis etti. Ancak halife I. Velid Kuteybe'ye bir mektup gönderip kendisini Irak'tan ayrı olarak müstakil bir vilayet haline getirilen Horasan'a vali tayin ettiğini bildirdi ve seferlerde devam etmesini istedi.⁴⁸ Bunun üzerine Kuteybe Fergana'yı kesin olarak İslâm hakimiyeti altına almak ve Fergana-Kasgar ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla yola çıktı (715). Fergana'ya varıp karargâhını kurulan Kuteybe Halife Velid'in ölüm haberini alınca büyük bir sarsıntı geçirdi ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etti (714).

Kuteybe'nin bu isyan sırasında öldürülmesi (715) Maveraünnehir ve şarktaki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Halife I. Velid devri İslâm fetih harekâtının en parlak dönemlerinden biridir. Kuteybe onun zamanında Buhara ve Semerkand ile Cey-

Güney Kazakistan, Otrar
Bölgesi, seramik vazosu (15. yy)

hun'un ötesindeki toprakları fethederek bu bölgede İslâm hakimiyetini tesis eden ilk kumandan olarak tarihe geçmiştir.⁴⁹

İslâm ordularının Maveraünnehir'deki bu başarılarının sebebi Haccac'ın idarî kabiliyetiyle Kuteybe'nin askerî kabiliyetinin birleştirilerek hareket edilmesidir. Kuteybe bu fetihler sırasında Horasan'da birbirleriyle mücadele halinde olan bütün muhalif grupları, yani mevâli (gayri Arap Müslümanlar) ile Arapları, Kaysilerle Yemenileri birbiriyle ittifak içinde düşman kuvvetleri üzerine sevketsmiştir.⁵⁰ Onun ölümünden sonra düzenlenen seferler kâlici sonuçlar bırakmaktan uzaktı. Halife Süleyman b. Abdülmelik'in Horasan valisi Yezid b. Mühelleb Dihistan'da hüküm süren Türk hükümdarı Sül'ü mağlup ettiği halde q yörede İslâm egemenliği sağlanamamıştır.⁵¹

Türgeş Hakanı Sul-lu Han, Kursul kumandasındaki bir orduyu Semerkand üzerine sevketti. Horasan valisi Said b. Abdülaçiz ile savaşan birlikler Müslümanları mağlup ettiyse de Semerkand'ı muhasara altına alamadan geri döndüler.⁵² Horasan valiliğine getirilen Said b. Amr el-Haraşî zamanında Müslüman Araplarla karşı Türgeş hakanını destekleyen Türkler zulme maruz kaldılar ve yurtlarını terkettiler. Said kaçınları takip ederek Hucend'de kendilerini kuşattı ve yakaladığı Türkleri kılıçtan geçirdi (722). Bu olaylar Türklerin Müslüman Araplarla karşı düşmanca duygular beslemesine sebep oldu.⁵³

Horasan valiliğine getirilen Müslim 723-24 yılında Fergana'yı ele geçirmek üzere hazırlıklara başladı ve bazı başarılı kazandı. Daha sonra Taşkent üzerine yürüdü fakat Türgeş hakanı Su-lu'nun mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Türk askerleri Seyhun nehri kıyısında kendilerine yetişti ve "Yevmül-Atş" adıyla tarihe geçen savaşta Müslüman Araplar ağır kayıplar verdiler ve Hucend'e geri çekildiler. Bu olaylar Maveraünnehir'deki Müslüman hakimiyetini oldukça sarstı. Türkler kaybettikleri toprakları geri almak için seferber oldular.⁵⁴

Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde de Müslüman Araplar Türkler karşısında başarı sağlayamadılar. Türkler Maveraünnehir'de yer yer üstünlüğü ele geçirdiler. Esed b. Abdullah Huttel'e düzenlediği bir seferde Türgesler karşısında mağlup oldu.⁵⁵

Emîvî halifesî Hişam b. Abdülmelik Türgeş Hakanı Su-lu'ya elçilik heyeti gönderip İslâm'a davet etti. Ancak Hakan İslâmîyeti kabul etmekleri takdirde askerlerinin ve halkın geçim sıkıntısı çekenegini söyleyerek bu teklifi kabul etmedi.⁵⁶

EMEVİLER DEVRİNDE HAZAR TÜRKLERİYLE YAPILAN MÜCADELELER

Hazarlar Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'da hakimiyet kurmuşlar, Muaviye devrinde İrminiyye'ye akınlar düzenlemişlerdi. Emevîlerle Hazarlar arasındaki mücadele Emîvî Halîfesi Veli b. Abdülmelik devrinde başlamış ve Mesleme b. Abdülmelik 708 yılında Hazarlar üzerine bir sefer düzenleyip Derbend'e (Bâbü'l-ebvâb) kadar gelmiştir.⁵⁷ Bundan iki yıl sonra İrminiyye valiliğine tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik Hazarlarla karşı ikinci bir sefer düzenledi ve diğer bazı şehirleri ele geçirdi. Mesleme'nin 714 yılında Bâbü'l-ebvâb'a üçüncü bir sefer daha düzenlediği anlaşılmaktadır.⁵⁸

Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul muhasarasına katılmak niyetiyle bölgeden ayrılmış üzerine Hazarlar 717-18 yılında İrminiyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek çok sayıda Müslümanı esir almış bir çok kişiyi de öldürmüştür.⁵⁹ Bu olay üzerine Halife Ömer b. Abdülaçiz Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî'yi Hazarlarla mücadeleye memur etti. Hâtim Hazarlarla yaptığı mücadeleyi kazanıp Hazarlardan 50 kadar esiri halifeye gönderdi. Meşhur Türk kumandan İshak b. Kundacık'ın bu esirlerden birinin torunu olduğu bilinmektedir.⁶⁰

Hazarlar 721-22 yılında Müslüman Araplara karşı bir akın daha düzenlediler. Müslümanlar da ertesi yıl bir sefer düzenleyerek Hazarlarla karşı harekete geçtiler (722-23). Ancak Sûbeyt en-Nehrânî kumandasındaki İslâm ordusu Bulgarlar, Kıpçaklar ve diğer Türk boyalarına mensup askerler tarafından desteklenen Hazar kuvvetleri karşısında tutunamadı ve feci bir akibe ugradılar.⁶¹ Bundaflâ'îteessîr olan Yezid b. Abdülmelik derhal Cerrah b. Abdüllâh el-Hâkemîyi İrminiyye valiliğine tayin edip onu Hazarlarla mücadeleye memur etti.

Cerrah b. Abdüllâh'in seferinden haberdâr olan Hazarlar Derbend'e çekiliş savunma için gerekli tedbirleri aldılar. Ancak Cerrah onları yanılmak ve savunma tedbirlerini zaafa uğratmak için Berde'a gidip orada kalaçagini bildirdi. Bunu duyan Hazarlar savunma tedbirlerini gevsettiler. Cerrah b. Abdüllâh Derbend'e yaklaşık 48 km. mesafede bulunan Neherü'l-Rân'da karargâh kurdu. Burada yapılan savaşta Hazarlar mağlup oldular. İslâm ordusu onları takip ederek Belencer'e kadar geldi ve şehri muhasaraya başladı ve 104 yılı Rebiülevvel'inde (Ağustos-Eylül 722) Belencer'i fethetti. Cerrah bir süre burada kaldıktan sonra kışın yaklaşması üzerine geri çekildi.⁶²

Ertesi yıl Hazarlar Derbend'i geçip İrminiyye'ye akın düzenlediler. Ancak Cerrah onları mağlup ederek bazı şehirleri ele geçirdi.⁶³

Ozken, Üç Türbeler, Güneyindeki türbenin taş kapasından ayrıntı

Hişam b. Abdülmelik Hazarlarla mücadelede kararlıydı. Cerrah b. Abdullah'a yardımcı kuvvetler gönderip Hazarları yıpratmak istediler. Hazar hakanı çevredeki hükümdarlardan yardım istedi ve mütrefik birlikler İslâm ordusu üzerine yürüdü.

Dağınık bir vaziyetteki Müslüman kuvvetler Suriye'den gönderilen yardımcı birlikleri beklemeden savaşa girdikleri için mağlup oldular.⁶⁴

Cerrah bu mağlubiyet üzerine azledildi. Yerine geçen Mesleme b. Abdülmelik de Hazarlarla karşı başarılı seferler düzenledi. Mesleme bölgeden ayrılnca (726-27) Hazarlar karşı saldırıyla geçtiler. Ancak Haris b. Amr et-Tâ'i kumandasındaki İslâm ordusuna mağlup oldular.⁶⁵

Mesleme b. Abdülmelik 727-28 ve 728-729 yıllarında Hazarlarla mücadeleye devam etti ve Hazar hakanını bozguna uğrattı. Zengin ganimerlerle geri döndü.⁶⁶

Mesleme'den sonra İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilen Cerrah b. Abdullah Tiflis üzerinden Belencer'e yürütüp orayı ele geçirdikten sonra Hazarların başkenti Etîl'i (Dâdu'l-Beyzâ) fethetti (729-30). Ancak bu fetihler geçici bir istiladan ibaretti.⁶⁷

Cerrah b. Abdullah bölgeden ayrılnca Hazarlar karşı taarruza geçtiler ve Erdebil'e kadar ilerleyerek İslâm ordusunu bozguna uğrattılar ve Musul'a kadar yaklaştılar.⁶⁸

Halife Hişam b. Abdülmelik Hazarların bu başarısı karşısında yeniden Said b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir ordunun başında Hazarların üzerine sevketti. Said Ahlat üzerinden Berde'a ya kadar geldi, Berzen ve Beylekan'da Hazar kuvvetlerini mağlup etti.⁶⁹

Said'in azledilmesinden sonra bu görev tekrar Mesleme'ye verildi. Mesleme Derbend'e kadar gelip burada bir gaçınzon bırakıktan sonra döndü (730).⁷⁰

Ertesi yıl Hazarlara karşı tekrar sefere çıkan Mesleme Belencer yakınılarında onları mağlup etti. Hazar hakanının komşu hükümdarlardan yardım alarak Müslümanların üzerine yürümesi sebebiyle Mesleme geri çekilmek zorunda kaldı.⁷¹

Mesleme'nin Hazarlara mukavemet edememesi sebebiyle azledilmesinden sonra 732 yılında el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervan b. Muhammed Suriye ve Irak'tan topladığı kuvvetlerle Hazarlar üzerine yürütüp bazı şehirleri ele geçirdi (732-33).⁷² Mervan b. Muhammed (735) ve (736) yıllarında Hazarlarla karşı akınlar düzenledi ve bazı yerleri zapt etti.⁷³

Mervan b. Muhammed Hazarlara karşı en önemli seferini 737 yılında gerçekleştirdi. 150 bin kişilik bir orduya Kür nehri kıyısındaki Kasak şehrinde Semender'e doğru yola çıkan Mervan b. Muhammed ordusunu iki kola ayırp Derbend ve Daryal geçidinden geçerek Hazar ülkesine girdi. Hazarlar anı baskın karşısında geri çekildiler. Mervan Etîl şehrinin kuşattı. Hazar hakanı

başkumandanı Tarhan'ı 40 bin kişilik bir orduyla Emevî kuvvetlerine karşı sevketti. Ancak Hazar ordusu mağlup olarak geri çekildi. Hazar hakanı barış teklifinde bulundu ve Hakan'ın başşehir Etil'e dönmesine izin verildi. Hazar Türklerine İslâmîyeti öğretmek için Nuh b. Sâbir el-Esedî ile Abdurrahman b. Zübeyr adlı iki âlim gönderildi. Mervan bundan sonraki birkaç yıl içinde Azerbaycan'da kalarak Hazar topraklarına akınlarda bulundu ve bölgedeki mahalli beylikleri itaat altına aldı.⁷⁴

Aslında Kutaybe b. Müslim ve Mervan b. Muhammed'in gerçekleştirdiği fetihler Müslüman Arapların Türk topraklarında gerçekleştirdikleri son fetihleri teşkil eder. Bu tarihten sonra Müslümanlar Türk ülkelerinde yeni bölgeler fethetmek yerine ticari ve kültürel faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Sâsânîler ve Harezmşahların (Memûnîler) idaresindeki Maveraünnehir ve Harezm'deki Müslüman Türkler bölgede ve ırkadaşları arasında İslâmîyetin yayılması için çalışmışlar böylece Orta Volga bölgesindeki Bulgarlar ile Maveraünnehir'deki Türkler kendi istekleriyle İslâmîyeti kabul etmişlerdir.

Ermevî halifeleri arasında seçkin bir yeri alan Ömer b. Abdülaziz hilâfet makamına gelince 717 faaliyetlerini tasvip etmediği idarecileri görevden aldı. Bu arada Horasan valisi Yezid b. Mühelleb'i de azlederek yerine Cerrah b. Abdullah el-Hakem'i tayin etti. Yezid Beyti'l-mâl'e gönderilmesi gereken vergileri vermediği için hapse atıldı.⁷⁵

Semerkand valisi Muhalled b. Yezid de görevden alınarak yerine Süleyman b. Ebu's-Sîrî getirildi.⁷⁶

Ömer b. Abdülaziz devlet yönetiminde fetih harekâtında önceki halîfelerden farklı bir siyaset takip etmekte kararlıydı. İlk iş olarak Maveraünnehir ve Türkistan'da ganîmet elde etmek amacıyla yapılan fetihleri durdurdu. Onun gayesi Maveraünnehir'de fethedilen diğer topraklarda halkla iyi ilişkiler kurularak İslâmîyetin gündünden benimsenmesini sağladı. Bölge halkını küçük düşürtücü Müslümanlardan nefret ettiğen haksız muamelelere ve vergilere son vermek istiyordu. Cerrah b. Abdullah'a gönderdiği mektupta da İslâmîyeti kabul edenlerden alınan cizye ve haraci kaldırmasını istedi. Takip edilen yeni siyaset kısa sürede meyvelerini verdi ve Maveraünnehir halkı akın akın İslâma girmeye başladı. Ömer b. Abdülaziz Maveraünnehir'deki çeşitli hükümdarlarla İslâma davet mektupları yazdı. Onların bir bölümünü de Müslümanlığı kabul etti.⁷⁷

Ömer b. Abdülaziz'in bölge halkına yaptığı samimi, âdil ve insanî muamele Semerkand ve Soğd halkı arasında sevinçle karşılandı. Semerkand halkı Halifeye elçilik heyeti gönderip önceki haksız uygulamaları kaldırmasını istediler. Aralarındaki ihtilaflar Kadı Cümey' b. Hâdit'in tekliyle çözüme kavuşturuldu.⁷⁸

Ömer b. Abdülaziz Cerrah b. Abdullah'tan sonra Horasan valiliğine getirdiği Abdurrahman b. Nu-

Selçuklu, Rey seramik tabak, (10. yy.)

aym'dan gayrimüslim Türk akınlarıyla doğrudan karşı karşıya kalan Semerkand ve Maveraünnehir'in diğer bazı şehirlerinde yaşayan Müslümanları aileleriyle birlikte Ceyhun nehrinin beri tarafına iskan etmesini istediler. Ancak halk böyle bir teklife yanışmayınca vazgeçildi. Abdurrahman'ın mülâyim politikasından istifade etmek isteyen Gurek ve Maveraünnehir'in diğer hükümdarları Çin'e müşterek bir heyet gönderip imparatordan askeri yardım istedi (718). Ancak bu yardım gerçekleşmedi.⁷⁹

Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra gayri Arap Müslüman halka karşı uygulanan siyaset muvâlinin Araplara karşı nefretini kamçıladı.

Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemani'nin halktan vergi toplarken gösterdiği şiddet Buhara başta olmak üzere birçok şehirde isyanlara sebep oldu. Türklerin de bu isyanları desteklemesi üzerine Eşres oylalara müdahale etti fakat Ceyhun nehrini kıyısındaki savaşta Türk birlikleri karşısında ağır kayıplar vererek Beykent'e girdi. Beykent'ten Buhara'ya giden Eşres yol boyunca Türklerin taarruzlarına maruz kaldı. Semerkand hükümdarı Gurek de Türklerle işbirliği yaparak Araplara karşı harekete geçti. Eşres Buhara'yı uzun süre muhasara etti. Halifenin Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri kumandasında görevlendirdiği takviye kuvvetleri sayesinde Buhara'daki isyan bastırıldı ve 729 yılında şehir tekrar Müslümanların eline geçti.⁸⁰

Horasan valiliğine getirilen Cüneyd Türkleri Beykent yakınılarında mağlup ederek Türk hakanının oğlunu veya yeğenini esir almıştı.⁸¹

Cüneyd 730 yılında çeşitli şehirlerde başlayan isyanları bastırmakla meggul oldu. Semerkand'daki İslâm ordusunun kumandanı Sevre b. Hürr'ün yardım istemesi üzerine Semerkand'a hareket eden Cüneyd şehre yaklaşınca Türgeş hakanının saldırısına uğradı. Bu defa Sevre onun yardımına koştu. Savaş sırasında Türkler çatılıkları atesleyerek Müslüman Araplara büyük zarar verdiler. Cüneyd neticede Semerkand'a girmeye muvaffak oldu.

Türk birlikleri Semerkand'ın geri alınmasından umutlarını kesip Buhara üzerine yürüdüler. Cüneyd derhal Buhara'nın yardımına koştu ve Türkleri geri çekilmek zorunda bıraktı (Kasım-Aralık 731).⁸²

Cüneyd b. Abdurrahman Horasan valiliğinden ayrıldıktan sonra Arap kabileleri arasındaki ihtilaflar arttı. Haris b. Süreyec Toharistan'da devlete isyan bayrağı açtı. Bu olaylar Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Asım b. Abdullah azledilerek yerine Eshed b. Abdülkadir getirildi. Toharistan ve Huttel'deki, karışıklıklara son vermek isteyen Eshed Ceyhun nehri kıyısında Türklerin saldırılmasına maruz kaldı ve ağır kayıplar verdi. Türgeş Hakanı Su-lu Eshed b. Abdülkadir'i takip etti fakat yapılan savaşta bozguna uğradı. Bu feci mağlubiyet onun itibarını kaybetmesine sebep oldu (19 Aralık 736).

Eshed b. Abdülkadir'in ölümünden sonra Horasan valiliğine o bölgeyi iyi tamiyan Nasr b. Seyyar getirildi (738-748). Maveraünnehir halkını zorla itaat altına almayı çalısmaktan ziyade Türkler ve diğer kavimlerle Araplara arasında çatışmaya sebep olan unsurları ortadan kaldırma çalıfta ve oldukça başarı sağladı. Türklerle iyi ilişkiler kurdu ve aldığı akıllıca tedbirler sayesinde Türkleri İslâm idaresine aldırdı. Katan b. Kureybe'yi Ceyhun nehrinin doğusunda bulunan askeri birliklerin sevk ve idaresine memur ederek Buhara ve Kiş'te meydana gelen muhtemel olaylara karşı gerekli tedbirleri aldı.

Kendisi de Semerkand'a gidip bir süre kaldıkten

sonra 740 yılında Şaş üzerine yürüdü. Şaş'ta Türgeş Hakanı Su-lu'yu öldürden Baga Tarhan (Kursul) ile savaşa girdi. Kursul esir alınıp öldürildi. Bunun üzerine Şaş hakanı de itaat arz etti. Böylece Maveraünnehir üzerindeki Türk baskısı azaldı. Şaş'tan Fergana'ya hareket eden Nasr buranın hükümdarıyla da barış antlaşması imzaladı.⁸³

Onun döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda İslâm hakimiyeti kökleşti. Toharistan, Maveraünnehir ve Harezm bölgelerindeki önemli şehirlerde Arap kolonileri kuruldu. Öyleki yöre halkı daha sonra başlayacak olan Emîvi-Abbâsi mücadelesi sırasında bile devlete sadık kaldı. Bu sırada başayan Abbâsi ihtilâl hareketleriyle uğraşmak zorunda kalan Nasr b. Seyyar fetihlere zaman ayıramadı.

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Abbâsiler devrinde Türklerin hakimiyetindeki topraklara karşı düzenlenen fetih harekâtı hızını kaybetmiş ve Anadolu'ya yapılan gazalar dışında büyük seferler düzenlenmemiştir.

Kuteybî Müslüm'in Maveraünnehir'i fethetmesi ve Batı Türkistan'ı düzenlediği seferler bölgenin siyasi hayatımda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Gök Türklerin yayılması ve Maveraünnehir'in İslâm hakimiyeti altına alınması, Türgeş Hakanlığı'nın da Müslüman Araplara karşısında ciddi bir başarı kazanamaması üzerine Türkler Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Buna ilk teşebbüs eden Fergana İhsidi oldu (712). Daha sonra Buhara hükümdarı Tuğşâda kardeşini Çin'e gönderip Müslümanlara karşı yardım istedi (726). Yardım isteyenler arasında Semerkand hükümdarı Gurek ve Toharistan Yabgusu da vardı.⁸⁴

Türgeş Hakanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Çin'in Kuça valisi 747'de büyük bir orduyla Maveraünnehir üzerine yürütmüş ve bölgeye hakim olan Müslüman Araplara Talas nehri kıyısında yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Türk-İslâm ve dünya tarihi açısından son derece önemli olan Talas Savaşı'nın sebepleri hakkında İslâm ve Çin

kaynaklarında farklı bilgiler verilmektedir. Çinlilerin Taşkent üzerine yürüyerek hükümdar Bagatur Tudun'u öldürmesi üzerine oğlu Karluklardan yardım istediği gibi diğer Türk boyalarını da Çin'e kaçı harekete geçmeye teşvik etti. Ancak o sırada siyasi birlikten yoksun olan Türk dünyası Çin'e karşı girişeceği bir seferin sonucundan emin olmadığı için Abbasilerin Horasan valisi Ebû Müslim'i Kuça, Karaşar, Hoten ve Kasgar'ı ele geçirmesi hususunda ikna ettiler. Bunun üzerine Çin kuvvetleri bugünkü Evliyaata yakınındaki Talas şehrine ulaştı ve burada Müslüman Araplarla karşı karşıya geldi. Çin kaynaklarında başlangıçta Çinlilerin safında yer alan Karluk Türklerinin savaş başlayınca Müslümanların saflarına geçtiği iddia edilmektedir. Ancak Ebû Müslim'i Çinlilere karşı tahrif edenlerin Karluklar olduğu düşünülürse bu iddianın doğru olmadığı anlaşılmıştır. Muhtemelen Karluklar savaş başladıkten sonra son gün Çinlilere karşı taarruza geçmişlerdir. 751 yılı Temmuz ayında Ebû Müslim'in kumandanı Ziyad b. Salih ile Çin'in Kuça valisinin sevk ve idare ettiği ordular arasında başlayan savaş beş gün devam etmiş ve iki atış arasında kalan Çin birlikleri ağır kayıplar vermiş baş kumandan da canını zor kurtabilmiştir. Bu olaydan sonra Çinliler bir daha Maveraünnehir'i işlerine karışmamışlardır. Çin ordusundaki yaklaşık 20 bin kişinin esir düşüğü Talas Savaşı'nın sonuçlarını maddeler halinde söylemek mümkündür:

1. Her vesileyle Türkler ve Türkistan toprakları üzerinde nüfuz kurmak isteyen Çinliler 751 yılında bu feci bozgundan sonra Batı Türkistan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmış başka bir ifadeyle Çin artık Batı Türkistan için bir tehdit unsurunu olmaktan çıkmıştır.

2. Savaştan önceki yıllarda Batı Türkistan'da sarsılmış olan Türk nüfusu Talas Savaşı'ndan sonra yeniden tesis edilmiş ve 766'da Karluk Türkleri müstakil bir devlet kurmuşlardır.

3. Hz. Ömer devrindeki ferihler sırasında başlayan Türk-Arap mücadelesi uzun süre devam etmiş ve bundan dolayı da İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkânını bulamamıştı. Talas Savaşı'ndan sonra bu mücadele yeterini barış ve dostluğa bırakmıştır. Bu sayede İslâmiyet Türkler arasında yayılmaya başlamıştır.

4. Talas Savaşı dünya kültür tarihinde de önemli rol oynamış ve esir alınan Çinliler vasıtıyla Semerkand'da da keten ve kenevirden kağıt imal edilmeye başlanmıştır ve kağıtçılık çok geçmeden İslâm ülkelerinde yaygınlaşmıştır. Bu sanayi Bağdat, Mısır, Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa'ya yayılmıştır.⁸⁵

Emeviler zamanında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zaferlerden sonra Araplarla Hazarlardan arasındaki mücadelede bir duraklama olmuştur.

Abbasilerin ilk döneminde de bu sessizlik devam etmiş ve Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr İrmîniyye valisi Yezid b. Üseyd'e Hazarlarla şahriyet tesis etmesini emretmiş oda bir Hazar prensemiyle evlenmiş ve Berde'a'da muhteşem düğün merasimi yapılmıştır. Ancak bu prenseşin doğum sırasında olduğu halde yakınları prenseşin öldürülüğünü söyleyerek Hazarlarla Abbasiler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve yeni bir mücadele döneminin başlamasına sebep olmuştur.⁸⁶

Hazar hakanı bu olay üzerine Müslümanlara karşı Astarhan el-Harezmî'nin kumandasında ordular sevk etmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir (762-64).⁸⁷

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Astarhan kumandasındaki Hazar ordusu Kafkas dağlarını aşıp İslâm hakimiyetindeki topraklara girdi. Suriye, El-Cezire ve Musul'dan takviye birlikleri gönderilmesine rağmen Yezid b. Üseyd kumandasındaki İslâm ordusu yenildi. Bu bozgun haberini üzerine Halife hapishaneleri tahliye etti binlerce gönüllüden oluşan büyük bir orduyu Hazarlara karşı sevketti.

Ayrıca sınırlarda kaleler inşa ettirerek gereklili savunma tedbirleri aldı.

Hazarlardan fazla ilerleyen mediler ve alındıkları ganimetlerle ülkelerine döndüler.⁸⁸

Halife Ebû Ca'fer el-Mansur devrinden Harunurreşid devrinden kadar yarınlarda bir süre Hazarlarla Müslüman Araplar arasında kayda değer bir savaşın cereyan etmemişi anlaşılmaktadır.

Harunurreşid bölgede meydana gelen karışıklıklar üzerine 797 yılında Said b. Selim'i İrmîniyye valiliğine tayin etti. Said Derbend'deki asilerin lideri Necm b. Haşim'i öldürdüğünde oğlu Hazarlara sigınip yardım istemiş bunun üzerine Hazarlar Said'e karşı harekete geçmişler ve 799 yılında Bâbü'l-evvâb üzerinden Kür nehri kıyısına kadar gelmişler, o bölgedeki köy ve kasabaları tahrif etmişlerdir. Bunun üzerine Harunurreşid Said'i azledip yerine Yezid b. Mezyed'i tayin etti. Vali Yezid, Huzeyme b. Hazim ile beraber büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Hazarlar geri çekildiler.⁸⁹

Harunurreşid devrinde gerçekleştirilen bu son harekât ile Abbasiler ve Hazarlar arasındaki mücadele döneni sona ermiş bunun yerini siyasi, dini ve iktisadi ilişkiler almıştır. Aynı dönemde Bizans'tan kaçan Yahudilerin etkisiyle Hazar Hakanı Yahudiliği kabul etti. Bütün bu olaylara rağmen Etil'deki (Dâru'l-beyzâ) İslâm topluluğu varlığını korudu ve bir süre sonra da Müslümanlar devlet yönetiminde hakim unsur haline geldiler. 969 yılında Rusların Etil'e hücumundan sonra Hazar hakanı ailesi Harezmli Müslümanların vasıtıyla İslâmiyeti kabul etti.⁹⁰

Emeviler devrinde Müslümanlar çok geniş bir alan da hakimiyet tesis etmekle beraber Araplar dışındaki ka-

Sırsız seramik kaptan parça, (9.-13. yy.),
(Bağdat Müzesi) (G. Reitlinger, 1951)

vimler (mevâli) ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Bu durum mevâlinin özellikle Horasan'da Emevi'le- re karşı büyük bir isyan hareketi başlatmasına sebep oldu. Isyana önderlik eden Ebû Müslîm-i Horasanî de mevâlie mensup idi. 746'da Horasan'da başlayan hareket Emevi hanedanının yıkılması ve Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Bu sadece iktidarın iki hanedan arasında el değiştirmesinden ibaret bir olay değildi. İslâm tarihinde bir dönüm noktası sayılan bu ihtilâl hareketinden sonra mevâli ile Araplar arasındaki fark ortadan kalkmış hattâ mevâli, Araplar karşısında üstünlük kazanmıştır. Emeviler Arap milliyetciliğine dayalı bir siyaset takip ediyorlar Arapların dışındaki Müslüman halka ikinci sınıf insan muamelesi yapıyorlardı. Abbâsî ihtilâl hareketinin mevâli dediğimiz gayri Arap unsurların yoğun olarak yaşadığı Horasan⁹¹ bölgesinde gelişine imkân buldu. Oradan da diğer eyaletlere doğru yayıldı. Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin de önemli rolü olmuştur.⁹²

Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıyla ulaşmasında İranlılar ve diğer bazı kavimlerin yanında Horasan bölgesinde yaşayan Türkler de önemli rol oynadılar. Bunlar arasında Mervli Tarhîq ez-Zâî, Ebû Müslîm-i Horasanî'nin güvenilir adamlarından Tarhan el-Cemmâl ve Yezid b. Mûhelleb'in adamlarından ve Abbâsî nakipelerinden Muhammed b. Sûl dikkat çeken isimlerdir. Abbâsî kuvvetlerinin Küfe'ye girmesinden ve son Emevi halifesî Mervan b. Muhammed'in Musul'a doğru geri çekilmesinden sonra o sıradâ Nihavend'de bulunan Muhammed b. Sûl Ebû Müslîm-i Horasanî'nin emriyle battiya doğru hareket etmiştir. Halife Mervan ile ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbas es-Sefâh'ın amcası Abdullah b. Ali arasında cereyan eden Büyükkapı Suyu Savaşı'nda da Muhammed b. Sûl'un Abbâsî ordusunun karargâhında önemli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir.⁹³

Musul Abbâsîlerin eline geçince Muhammed b. Sûl burada âmil olarak görevlendirildi. Halife Ebû'l-Abbas onu daha sonra Azerbaycan valiliğine tayin etti (751-52). Muhammed'in 752-53 yılına kadar bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansur hilâfet makamına geçince onu kendisine karşı ayaklanan Abdullah b. Ali'yi bertaraf etmekle görevlendirdi. Ancak Abdullah b. Ali daha erken davranış onu öldürdü (754-55).⁹⁴

Ebû Ca'fer el-Mansur iktidara gelince rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve ihtilâlin lideri Ebû Müslîm-i Horasanî'yi öldürdü. Daha sonra Ebû Müslîm'in yakın adamlarından Ebû Nasr Malik b. Heysem'in bertaraf edilmesi işini de yine bir Türk'e Hemedan valisi Zühâyr et-Türkî'ye verdi ve Zühâyr onu Hemedan'da hapsetti.

Ebû Ca'fer el-Mansur, Bağdad'ın kuruluşundan sonra Mübârek et-Türkî adlı Türk kumandanına iktâlar vermiş ve onu yakın adamları (havas) arasına katmıştır. Ayrıca Hammâd et-Türkî de Şevâd topraklarının siyasi ve iktisâdi kontrolünü yapmak üzere görevlendirilmiştir (769).⁹⁵

Cahîz Türkleri hizmetine alan ilk Abbâsî halifesinin Ebû Ca'fer el-Mansûr olduğunu söyler.⁹⁶ İbnü'l-Esîr de Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu Mehdi'ye mevâlie (Gayri Arap Müslüman halk) iyi muamele etmesini, onların gönülünü kazanmasını ve özellikle Abbasîlerin iktidara gelmesinde büyük katkıları olan Horasan halkıyla yakından ilgilenmesini tavsiye ettiğini kaydeder.⁹⁷

Bunlar dikkate alınarak fethedilen bir çok şehirdeki Türklerin İslâmîyeti kabul ederek Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde Bağdad'da yerleştilen askeri birlikler arasında yerlesçirildiği tahmin edilmektedir. Mübârek et-Türkî'nin Halife Mehdi-Billâh ve Hâdî-İlelhak devrinde de görev aldığı ve Kazvin yakınında Medinetü Mübârek adıyla yeni bir yerleşim merkezi kurduğu bilinmektedir.⁹⁸

Mübârek et-Türkî 786 yılında Medina isyan eden Ali evladından Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmakla görevlendirilmiş fakat başarısız olması üzerine malları Halife Hâdî'nin emriyle müsâdere edilmiştir.⁹⁹ Abdullah b. Mübârek muhtemelen Mübârek et-Türkî'nin oğludur. Halife Mehdi Türkistan hanlarına elçiler gönderip İslâm'a davet etmiş, onlardan bir kısmı bu teklifi kabul edip Müslüman olmuşlardır. Yakubî, Râfi b. Ley's'e yardım eden Karluk Yâgus'un Halife Mehdi vasıtâsıyla Müslüman olduğunu söyler.¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr de olayları anlatırken Oğuzların bir kısmının İslâmîyeti kabul ettiğini kaydeder.¹⁰¹ Şâş halkı da III. (IX.) yüzyılda Müslümanlığı kabul etmiştir.¹⁰²

Müslümanlarla Bizans kuvvetleri arasındaki mücadede Suğuru's-Şâmiyye ve Sugûru'l-Ceziriyye denilen Tarsus, Adana, Mâras ve Malatya hattı boyunca devam ediyordu. Müslümanlar buralarda kalelere askeri birlikler yerleştirerek Bizans topraklarına saldıryorlardı. Abbâsî Halifesi Harunurreşid bu hudud bölgesinde 786-87 yılında Avasım adı verilen müstakil bir bölge haline getirdi.

Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde 756-57 yılında Mâlatya'ya yerleştirilen Horasanlı askerler arasında muhtemelen Türkler de vardı. 758-760 yıllarında da Adana'ya Horasanlı birlikler yerleştirildi. 778-80 yılında Hasan b. Kahtabe'nin Bizans'a karşı düzenlediği bir seferde çeşitli bölgelerden gönüllüler yanında Horasan askerleri de vardı.

Harunurreşid'in kumandanlarından Herseme b. A'yen de Ebû Süleyman Ferec et-Türkî'yi Tarsus'un tahki-

Bronz kaptan ayrima, 12. ve 13. yy.

miyle görevlendirmiştir (171/787). Buraya yerleştirilen askeri birlikler arasında üç bin kişilik Horasan kuverlesi de vardı.¹⁰⁵ 796-97 yılında Ayn-i Zarba'nın (Anazarva) tahkim ve imar edilmesinden sonra buraya da Horasanlı askerler yerleştirildi.¹⁰⁶ Ebû Süleym Ferec et-Türkî'nin Suğûr bölgesindeki şehirlerin tahkim ve imarıyla görevlendirilmesi ve büyük ölçüde Horasan'dan getirilen birliklerin buralarla yerleştirilmesi dikkat çekicidir. Horasanlı bu askerler arasında İranlılar (Farslar) yanında Türklerin de olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada Türk kumandanlarından sadece bir kısmını zikrettik. Hiç şüphesiz bunların maiyyetinde kalabalık Türk kitleleri vardı. Horasan, Maveraünnehir, Azerbaycan ve Kafkasya Türklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerdir. Ayrıca Ön Asyadaki büyük şehirlerde Müslüman Türkler vardı. Ön Asya gelen bu Türklerin bir kısmı: ülkelere dönüştürülür. Ancak bir kısmı: da Halife Mu'tasim'in kendilerine değer verip himaye etmesi sebebiyle onun hizmetinde kalmayı tercih ettiler.¹⁰⁷

Hindistan'dan Harunurreşid'e gönderilen elçilik heyeti halifenin huzuruna çıkınca gözleri hariç her tarafı zırhla örtülü olan Türk askerleri saf tutmuş olarak saraydaki yerlerini almışlardı. Bu da Harunurreşid'in muhafiz birlikleri arasında Türklerin de bulunduğuunu açıkça göstermektedir.¹⁰⁸

Abbâsi halifi Me'mûn Merv'de bulunduğu sırada meydana gelen olaylar ve siyâsi karışıklıklardan sonra Araplar ve İranlılara karşı fikirlerini değiştirmiştir. Horasan'da iken yakından tanıma imkanı bulduğu Türkler askeri kabiliyetleri ve sağlam karakterleri sebebiyle Arap ve İranlı askerlere karşı bir güven ve denge unsuru olarak hizmetine almaya karar verdi. Me'mûn devrinde kardeşi Mu'tasim hilâfet ordusunda Türkleri istihdam etmeye çok önem verirdi. Mu'tasim Türkistan adamlarını gönderip Türk gülamlar getirdi. Yakubî Ca'fer el-Husseki'den naklen şı bilgileri verir:

"Me'mûn'un halifeliği sırasında Mu'tasim beni Türk gülamları satın almak için Semerkand'a Nûh b. Esed b. Sâmân'ın yanına gönderdi. Her yıl bir miktar Türk toplayıp Mu'tasim'a gönderiyordum. Böylece Me'mûn'un hizmetinde yaklaşık üç bin Türk askeri görev aldı.¹⁰⁹ Horasan valisi Abdullâh b. Tâhir hilâfet merkezine bölgelerin haracını gönderirken Oğuzlara mensup iki bin esiri de yollamıştı.¹¹⁰ Oğuzlar arasında Tolunoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ahmed b. Tolun'un babası Tolunda vardı. Me'mûn'un Merv'den Bağdad'a dönmesinden sonra Hilâfet ordusunda bulunan Türklerin sayısında büyük bir artış gözlemlendi. Me'mûn meydana gelen bazı isyanların bastırılmasında özellikle Türk kumandanlarından yararlanmıştır.¹¹¹ Bunlar arasında Eşnâs et-Türkî ve Said b. Sâcûr zikredilebilir. Mu'tasim Me'mûn'un emri

üzerine dört bin Türk askeriyle yola çikip Misir'da vuku bulan bir isyani bastırılmıştır.¹¹² Eşnâs et-Türkî de 830 yılında Nevşehir yakınlarında Sündüs adlı bir kaleyi ele geçirmiştir.¹¹³

Me'mûn'un Türklerle ordusunda yer vermeye başlamasıyla hilâfet ordusundaki Türklerin hem sayı hem de nüfusu artmıştır. Abbâsi tarihinde ilk defa Me'mûn zamanında Türklerin halifenin yanında sefirlere katıldığı ve isyanları bastırılmasında görev aldığı görülmektedir.

Me'mûn'un 833 tarihinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasim-Billâh geçti. Onun halife olmasına Türklerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Me'mûn Türklerden askeri birlikler teşkili için Mu'tasim'i görevlendirmiştir. Bu sebeple hilâfet ordusundaki Türk askerler Mu'tasim'in emrinde veya onun vali olduğu bölgelerde faaliyette bulunmuştur. Afşin, Eşnaz, Boğa el-Kebir ve Inak et-Türkî gibi kumandanlar da ordu içinde söz sahibi olmuşlardır. Bunlar Mu'tasim'in veliahâdîlü ve hilâfet makamına geçişinde önemli rol oynadılar.¹¹⁴ Mu'tasim halife oluncu önemli görevlere bu Türk kumandanlarını getirmiştir. Samerrâ'yı kurup devlet merkezini ve Türk askerlerini oraya nakletmesi de onlara duyduğu güveni göstertmektedir.

Mu'tasim'in halifeliği döneminde Araplar ve İranlılar yönetimdeki nüfuzlarını büyük ölçüde kaybetmişler, orduda hakim unsur olan Türkler devletin mukadderatına tesis edecek seviyeye gelmişlerdir. Kaynaklar Mu'tasim devrinde Türk ordusunun sayısı hakkında 18.000 ile 70.000 arasında farklı rakamlar vermektedir.

Bununla beraber hilâfet ordusunda görev alan Türklerin sayısının 20-25.000 civarında olduğu aileleriyle beraber 70.000'e yaklaşığı tahmin edilebilir. Türklerin ordudaki sayı ve nüfusluğun artması ve onların Bağdat'taki faaliyetleri halkın rafatsız etmeye başlayınca Mu'tasim hilâfet merkezini nakledecek bir yer aradı ve Samerra'da karar kıldı (835). İnşaatın yürütülmüşünü Türk askerlere tevdi etti ve şehir kısa zamanda tamamlandı. Burada Türkler için geldikleri bölgeler esas alınarak ayrı ayrı mahalleler kuruldu. Yakubî Samerra'nın kuruluşuyla ilgili olarak şunları kaydeder:

"Mu'tasim ağabeyi Me'mûn zamanında Semerkand'a Nuh b. Esed'in yanına Türk kölesi satın almak için adam gönderirdi... Ben her sene ona bir miktar köle getirirdim. Böylece, Me'mûn'un sağlığında Mu'tasim'in yanında 3000 kadar Türk memlükü (gülâmi) toplandı. Hilâfet kendisine geçince Türkleri toplamakta israr etti. Bağdat'a halkın elinde bulunan Türk kölelerinden bir kısmını satın aldı. Bağdat'ta satın aldığı köleler arasında Nuaym b. Hâzîm'in memlükü Eşnâs, Sellâm b. el-Ebras'ın memlükü İnak, Âl en-Nuaym'ın memlükü zırhçı

Maveraünnehir, Kalem kutusundan ayrıntı, (12. yy.)

Vasîf, Zû'r-Riyâseteyn Fazl b. Sehl'in memlûkû Sîmâ ed-Dîmâskî vardi. Arapça bilmeyen bu Türkler hayvanlarını binip sürdükleri zaman saflarındaki ve sollarındaki halka çarpiyorlar, ayak takımı onların üzerine hücum edip bazlarını dövüyor, bazlarını öldürüyor. Kanları heder oluyor, kendilerine tecâvüz edenlere bir şey yapamıyorlardı. Bu durum, Mu'tasim'in canını sitti. Bağdat'tan çıkmaya karar verdi... Sonra, avlanmak için çıktı. Gezerken Sâmarrâ'nın bulunduğu yere vardi...

...Sâmarrâ'yi inşa ederken Türklerin⁹ kesimlerini (iktâlâtını) bütün diğer insanların kesimlerinden ayırdı. Onları başkalarından ayrı yerlerde yerleştirdi, Müvelledelerden (Arap-Acem melezlerinden) hiçbir grupla düşüp kalkmıyordu. Onlara sadece Ferganalılar komşu oluyordu. Eşnas ve adamlarına Kerh denilen kesimi ayırdı. Onun yanına bazı Türk kumandanları ile devlet adamlarını verdi. Ona mescitler ve çarşılardan yapmasını emretti, Hakan Urtuc (Artuk)'a ve arkadaşlarına el-Cevsak el-Hakâni'den sonraki yerleri ayırdı. Adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşır-neşir olmalarına izin vermemesini emretti, Vasîf ve adamlarına el-Hayr denilen yerden sonraki kesimi ayırdı. Burada uzun bir duvar inşa ederek, adına el-Hayr Duvarı dedi. Büttün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların kesimleri (iktâlâtı) çarşılardan ve kalabalıkta uzakta, geniş caddeleerde, uzun mahallelerde ayrıldı. Kesimlerinde ve mahallerinde onlarla düşüp-kalkan yabancı kimse bulunmuyordu. Sonra, Türk cariyeler satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledelerle (melezlerle) evlenmelerini ve sıhriyet kurmalarını yasaklıdı. Çocukları yetişikten sonra bir-birleriyle evleneceklerdi. Türklerin cariyeleri için devamlı tahsisatlar ayırip adalarını divanlara (mâas defterlerine) kayd etti. Bu Türklerden hiç biri karısını boşayamıyor ve ondan ayrılmıyor.

Eşnas el-Türkî için şehrin en batı kesimini ayırdı, adamları için de onun yanında yer ayırdı. Bu yere Kerh adını verdi. Eşnas'a tüccarların onlarla komşu olmalarına mani olmasını, müvelledelerle arkadaş olmalarına müsâde etmemesini emretti...

Sâmerrâ'nın dördüncü caddesi Bergamîs et-Türkî caddesi adını taşıyordu. Burada Türklerin ve Ferganalıların kesimleri bulunuyordu. Türklerin mahalleleri ayrı, Ferganalıların mahalleleri ayrıydı. Türkler kible tarafındaki mahallelerde, Ferganalılar onların hizasında kuzeydeki mahallelerde oturuyorlardı. Her mahalle birbirinin hizasındaydı. Onlara kimse karışmıyordu. Türklerin evlerinin ve kesimlerinin doğudaki en uc kismı Hazarların kesimleri (iktâlâtı) ile sona eriyordu. Bu cadde sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşîn'in iktâlâtının yanındaki el-Mâitre'den başlıyor, Vâdi İbrahim ile bitişen vâdiye kadar uzanıyordu. Beşinci cadde Sâlih el-Abbâsî caddesi

diye tanınır... Burada da Türklerin ve Ferganalıların kesimleri vardır. Türkler ayrı mahallelerde, Ferganalılar ayrı mahallelerde otururlar...." (Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler*, s.185-186)

Böylece tarihe Samerra devri olarak geçen ve Türk hakimiyetinin zirvede olduğu bir devir başladı (836-892). Türkler sadece askeri sahada değil siyasi ve idari sahada da önemli görevler üstlendiler. Bu durum Arap unsurun da tahrîkleriyle halifeleri rahatsız etmeye ve onları karşı tedbir almaya sevketti. Samerra devri boyunca sürüp giden bu mücadelerin sonunda halifeler askeri ve siyasi kudetelerini Türk birlikleri de sayıca üstünüklerini, buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybettiler.

Türklere karşı başlatılan hareketin hedefi Mu'tasim idi. Onu iktidardan uzaklaştırarak Türk nüfuz ve hakimiyetini kıracağına inanan Arap unsurlar Abbas b. Me'mûn'u hilafet makamına geçirmeye çalıştılar da bu ihtilal teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Mu'tasim'in yerine geçen oğlu Vâsîk da Türkleri destekledi ve onların devlet yönetimindeki nüfuzlarını artırmalarını sağladı (847). Vâsîk'in veliahâd yayın etmeden ölümü üzerine kardeşi Mütevekkil Abbâsî devlet adamlarına rağmen Türklerin desteğiyle hilafet makamına geçti. Ancak o kendini iktidara taşıyan Türklerle karşı kuşku ile bakıyordu. Devletin en güçlü adamlarından Inak et-Türkî bir hileyle katledildi (849). Mütevekkil Türkler aleyhindeki faaliyetlerine devam ederek onları muhafiz birliklerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya ve hatta onların yerine orduya başka unsurlar almayı başladi. Mütevekkil'in kendileri aleyhindeki bu faaliyetlerinden rahatsız olan Türkler onu öldürmeye kalktılar ancak yine bir Türk olan Boğa el-Kebîr'in müdahalesiyle başarısız oldular. Ancak daha sonra Boğa es-Sâgîr, Musa b. Boğa el-Kebîr, Harun b. Suvartegin, Bagîr et-Türkî gibi Türk kumandanlar Halife Mütevekkil'i katlettiler (861). Bu olay Türklerin Abbâsî halifeliğinde iktidarı gamamen ele geçirdiklerini ve kendilerine mani olacak bir gücün bulunmadığını gösterir.

Mütevekkil'den sonra hilafet makamına yine Türklerin desteğiyle Muntasır geçti. Ancak o da kendini iktidara taşıyan Türkler hakkında olumlu şeyle düşünmüştöd. Muntasır'ın ertesi yâl muhemedîn Türkler tarafından zehirlenerek öldürülmesi üzerine yine ordudaki nüfuzlu Türk kumandanlarının baskısıyla Mustain halife seçildi (862). Mustain Vasîf et-Türkî ve Boğâ'nın tesiri altında idi ve onlara en ufak bir müdâhalede bulunamıyordu. Sonunda Mustain hilafetten çekildi ve Mutez halife ilan edildi (866). Ancak o da Türklerle güven duymuyor ve onlardan çekiniyordu. Vasîf et-Türkî ile Boğâ'nın katledilmesine rağmen Halife Mutez hala Türklerin baskısı altında bulunuyordu. Türk askerleri maaşlarının verilmemesini bahane ederek isyan ettiler ve halifeyi saraydan zorla çıkarıp hilafetten çekilmek zorunda bırakıldı. Mutez devri Türklerin siyasi sahada en bârîz

Mısır, Küfi yazılı
türbe taşı (9. yy.)

şekilde varlıklarını hissettirdikleri buna karşılık kendilerine muhalif güçlerin de toparlandıkları bir devirdir.

Mutez'in yerine halife olan Mühtedî büyük ölçüde Salih b. Vasîf et-Tûrki'nin tesirinde kaldı. Halifeliğe eski itibarını kazandırmak isteyen Mûhredî devlet yönetimi içinde Türk nüfuzunu kırmak istediyse de başarılı olamadı, hem makamını hem de hayatını kaybetti. Yerine geçen Mutemid devrinde de Türk nüfuzu devam etti. Ancak askeri sahada kontrol Türklerin elinde olsa da siyasi ve idarî alanda bir baskı unsuru olmaktan çıktılar. (889-90) yılında hilafet merkezinin Samerra'dan tekrar Bağdad'a nakledilmesi Abbasî Devleti'nin de Türk nüfuzunun zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat bir müddet sonra halife Radî-Billâh İbn Raik el-Hazârîyi geniş yetkilere emîrî'l-ümerâ tayin edince Türk nüfuzu yeniden kuvvetlendi. Bu durum Beckem ve Tütün'ün emîrî'l-ümerâ olduğu dönemde de devam etti. 945 yılında Bağdad Şii Büveyhiler tarafından işgal edildi. Abbasî halifeliği bir Türk hanedanı olan Selçuklular tarafından yıkılmakta kurtarıldı.

Arapların askeri meziyetlerini kaybettikleri bir dönemde Türk askerlerinin İslâm devletinin hizmetine girmeleri, askerî ve idarî hayatı canlılık kazandırmaları Allah'ın Müslümanlara büyük bir lütfu olarak değerlendirilmektedir. Bundan sonra da onların ahfadı hilafet orası sunun muhatip kısmını teşkil etmiş, yukarıda anlatıldığı gibi bir çok isyanın bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş ve İslâmîyet ve hilafetin koruyucusu olmuşlardır.

TÜRKLERİN EMEVİ DEVLETİ'NE HİZMETLERİ

Musliman Araplarla Türkler arasındaki münasebetler dâha önce anlatıldığı gibi Hz. Ömer zamanında başlamış ve karşılıklı mücadele içinde süregelmıştır. Türklerin Emevîler devrine hatta Muaviye devrinin sonlarına kadar küçük gruplar halinde toplulu Musliman olduklarına dair herhangi bir bilgi tesbit edilememiştir. Ancak münferid olarak İslâmîyet'i kabul edenler olmuştur. Ubeydullah b. Ziyâd'in 674 yılında Buhara seferinden dönerken getirdiği 2.000 kişilik bir okçu birliğini Basra'ya yerleştirdiği bilinmektedir.¹¹³

Ubeydullah bu Türk birliğinin Araplarla karışarak özelliklerini kaybetmemesi için onlara özel bir mahalle tahsis etmiştir.¹¹⁴ Bunlar bazı hâricî isyanlarının bastırılmasına memur edilmişlerdir. Kerbelâ vakasında adı geçen Reşîd et-Tûrki'nin Buharâlı Türklerden olması muhtemeldir. Haccac Irak umûmî valisi olunca Iraklıların muhtemel isyanlarına karşı Suriyeli birliklerin yanında Buharâlı Türkleri de yerleştirdiği rivayet edilmektedir.¹¹⁵ Bunların dışında Emevi valilerinin hizmetine giyen birkaç Türk'ten bahsedilmektedir.¹¹⁶

Emevîler devrinde çok geniş bir alanda İslâm hakimiyeti sağlanmışsa da devletin takip ettiği Arap milliyetciliğine dayalı siyaset yüzünden idare ve askeri kademede görevli çok az sayıda gayr-i Arap unsur hizmete alınmıştır. Araplar devletin çeşitli nimetlerinden yaralandıkları halde mevâli denilen gayr-i Arap unsur ikinci sınıf insan muamelesi görür ve ganimetlerden daha az pay alıyorlar, buna karşılık daha çok vergi ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Sefer sırasında askere alıgnı gayr-i Arap kavimler savaştan sonra az bir ganimele ülkelerine gönderiliyorlardı.

TÜRKLERİN ABBÂSÎ DEVLETİ'NE HİZMETLERİ

Memun'un halifeliği döneminden itibaren sivilâr giderek artan Türk askerleri Bizans'a karşı düzenlenen gazâlarda ve iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynadılar.

Sırsız seramik kap (9.-13. yy.) (Bağdad
Müzesi) (No. A.M. 7230) (G. Redlinger, 1951)

Halife Mu'tasım'ın Babek'in isyanıyla meşgul olduğu sırada Bizans İmparatoru Teophilos'un Zibatra'ya (bugünkü Doğanşehir) karşı tertip ettiği sefer ve yaptığı katliâm İslâm dünyasında büyük bir yanık uyanmıştır. Mu'tasım'ın bunun intikamını almak üzere düzenlediği Amaron (Ammuriye, Emirdağ) seferinde Türk askerleri büyük başarı sağlamış ve şehir 12 Ağustos 838 kapılarını İslâm ordusuna açmıştır. Halife Mûtävekkil devrinde Boğa el-Kebîr Ankara-Kayseri arasında yer alan Samalû'ya sefer düzenlenmiş ve şehri fetihmiştir (858). Halife Muntasıda Vasîf et-Tûrkiyi Bizans'a karşı sefere memur etti (862). Vasîf halifenin ölüm haberini almasına rağmen sefere devam ederek bir Bizans kaleşini fethetti.¹¹⁷

Mustain ile Mutez arasındaki iktidar mücadelene rağmen Türk kumandanlar Bizans topraklarına aksınlara devam ettiler. Bilgeçur adlı Türk kumandan Bizans'a ait bir kaleyi târihp etti (864). Bilgeçur ertesi yıl büyük bir ordu ile tekrar Bizans seferine çıktı ve Aksaray-Nigde arasındaki Matmûra kaleşini ele geçirdi.

Halife Mutez devrinde Muzâhim b. Hakan'ın Malyatva'dan Anadolu'ya bir akın düzenlediği bilinmektedir. Yine Halife Mutemid devrinin sonlarına doğru Tarsus emri Yazman'ın Bizans'a karşı gaza düzenlediği bilinmektedir.¹¹⁸

Abbâsî ordusundaki Türkler sadece Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde değil ülke içinde çıkan çeşitli isyan ve karışıklıkların bastırılmasında da önemli rol oynamıştır. İslâmîyet ile bağıdaştırılması mümkün olmayan Hurremiyye hareketinin başına geçen Bâbek devlet için çok tehlikeli bir unsur haline gelmişti. Halife Me'mun 820-21 yılında Babek'e karşı asker sevkettiye

de başarı sağlayamadı. Mu'tasim da Hurremiler üzerine Haşim b. Baticur adlı bir Türk kumandanının sevk ve idareşindeki bir orduyu Hurremiler üzerine gönderdiye de o da mağlup olmaktan kurtulamadı.¹¹⁹

Babek'in giderek daha da güçlenmesi ve devlet için çok ciddî bir tehlîke haline gelmesi üzerine Mu'tasim Afşin'i Cibâl ve Azerbaycan valiliğine tayin ederek Hurremîye hareketini bertaraf etmesini istedî. Boğa el-Kebîr'i de ona yardım gönderdi. Boğa'nın Babek karşısına mağlup olması üzerine Babek'e karşı 836 yılında umûmî bir hüküm gerçekleştirildi. Afşin Babek'in kârgâhına saldırgan bol miktarda ganîmet ve esir ele geçirdi. Ertesi yıl düzenlenen seferle Babek yakalandı ve halife bu başarısından dolayı onu tebrik etti. Babek'in yakalanması İslâm dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Şairler onu öven kasîdeleler yazdı.

Halife Vâsit devrinde Hicaz ve Yemame'de meydâna gelen karışıklıklar olaya bedevi Arap kabilelerinin de karışımıyla daha büyük problemlere sebep olmuştu. Bu sebeple Vâsit, Boğa el-Kebîr'i Türkler ve diğer askeri birliklerden oluşan bir orduyla Samerra'dan Hicaz'a gönderdi (845). Boğa buradaki isyanları bastırıldıktan sonra Yemame üzerine yürüdü ve buradaki esirleri de bertaraf etti 847. Boğa böylece hac yollarını emniyet altına alarak hacîsının rahat bir şekilde hac farzalarını yerine getirmelerini sağladı.

Bunların dışında Türkler Azerbaycan-İrminiyye ve çeşitli bölgelerde isyan ve karışıklıkların bastırılmasında önemli rol oynadılar. Ayrıca Saffârlar ve Zencilerle yapılan savaşlarda da Türklerin büyük hizmetleri oldu.

Türkler Abbasî Devleti'ne sadece askeri alanda değil idari ve siyasi sahada da büyük hizmetlerde bulundular. Mu'tasim devrinde Eşnâs et-Türkî Misir valiliğinde bulundu. Eşnâs'ın ölümü üzerine İnak et-Türkî Misir valiliğine getirildi. Mütevekkil devrinde İnak Yemen valisi iken Küfe ve Hicaz valilikleri de onun uhdesine revdi edildi. Mütevekkil devrinde yine bir Türk olan Feth b. Hakan Misir valiliğine getirildi. Muzâhim b. Hakan Uzcur et-Türkî de Misir valiliği görevinde bulunmuştur. Nihayet 868 yılında Ahmed b. Tolun Misir valiliğine getirilmiş ve Tolunoğulları adıyla anılan bir hanedanın kurucusu olmuştur.

Türklerin valilik yaptığı diğer bir bölge de Suriye ve Suğur bölgeleridir. Mesela Eşnâs et-Türkî Mu'tasim tarafından 869 yılında Suriye ve el-Cezire valiliğine getirilmiştir. Âferidün et-Türkî de Mütevekkil devrinde Di-mâşk Boğa el-Kebîr de Kinnestrin valiliğinde bulunmuştur. Aygîca Feth b. Hakan, Amacur et-Türkî, Musa b. Boğa, Asâregin, İshak b. Kundacık gibi bazı Türk kumandan ve devlet adamları da bu bölgenin çeşitli şehirlerinde valilik yapmışlardır.

Azerbaycan, Horasan ve İrminiyye gibi Doğu'daki vilayetlerde idari görevlerde bulunan Türkler arasında

ise Afşin, İnak, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sâğır, Musa b. Boğa, Tegin el-Buhârî, Kuncur et-Türkî'nin adları sayılabilir.

Abbasî Devleti'nin merkez teşkilatı içinde görev alan Türkler de vardı. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan vezirlik görevine getirilen ilk Türk'tür. O Halife Mütevekkil devrinde bu görevde getirilmiştir (850). Daha sonra Mu'temid hilafet makamına geçtikten kısa bir süre sonra Ubeydullah'ı tekrar vezir tayin etmiştir.

Abbâsîler devrinde vezirlik görevinde bulunan Türklerden biri de ünlü kumandan Otamî'tür. Mustain halife olunca onu vezirliğe tayin etmiştir (842). Halife Mütevekkil ile olan yakın dostluğu sebebiyle Türk asılı Feth b. Hakan da bazı eserlerde vezir olarak gösterilmektedir.

Mu'tasim ve halefeleri haciplerini Türkler arasından seçmişlerdi. Vasîf, Simâ ed-Dîmâşkî, Eşnâs, İnak, Boğa es-Sâğır, Salih b. Vasîf, Bayîk Bey, Musa b. Boğa, Yarcûh et-Türkî, Hotarmış ve Begtemir haciplik yapan Türklerden bazılarıdır.

Divan teşkilatında görev alan iki Türk aile ise Sülîler ve Hakanîlerdir.

TÜRKLERİN İSLÂMİYETİ KABULÜ

Türkler dünyanın en eski ve en köklü milletlerinden biri olup hem İslâmdan önce hem de İslâmi devirde tarihî önemli rol oynamışlardır. Türklerin İslâmiyet'ten önce totemiclik inancını benimsediğine daire çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu iddialar kesin doğrular olarak kabul etmek oldukça zordur. Dinden daha çok bir sihir karakteri arz eden Şamanlığın da Türklerdeki tanrı inancıyla bir ilgisiin mevcut olmadığı isbat edilmekle beraber Türklerin dini inancıyla Şamanlık arasında dikkati çekerek ölçüde bir uyum olduğu kabul edilememiştir. Eski Türkler tabiatta bir takum gizli kuvvetlere inanıyorlardı. Ayrıca ölmüş büyüklerle taşim ve onlara kurban kesmek şeklinde belli olanlar kültür Bozkır Türk inançları arasında yer almıştır. Ancak Bozkır Türklerinin asıl inancı Tanrı'yı (Tengri) en yüksek güç ve en büyük yaratıcı kuvvet kabul eden ve semavi bir mahiyeti haiz Gök Tanrı dini denilen bir inanç sistemiymiştir. Hükümdarlar kendilerinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını, zaferleri Gök Tanrı'nın inayıyle kazandıklarını, çeşitli hile ve tuzaklardan Gök Tanrı'nın yardımıyla kurtulduklarını inanır ve "Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun!" diye duygularını dile getirirlerdi. Avar hakani Bizans imparatoruyla yaptığı bir anlaşmada Gök Tanrı adına yemin etmiştir. Göktürkler de devletlerinin Gök Tanrı'nın isteğiyle kurulduğunu inanırlardı. Türkler ölüm ve hayatın Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu, insanın fâni Tanrı'nın ebedî olduğunu inanırlardı. Tanrı kelimesi Baştırtça hariç bütün Türk lehçelerinde ortak

Harun Reşid adına 788-789 tarikhinde kesilmiş sikke.
(Yapı Kredi Kolleksiyonu)

olarak kullanılan bir kelimedir. Gök Tanrı dini Türklerin İslâm öncesi millî dinî olarak kabul edilmektedir.¹²⁰

İslâmiyet'in doğduğu sırada Türkler Orta Doğu'nun kuzey ufklarında gözükmekeydiler. Göktürkler Kuzey Asya'dan güneye doğru Sind Irmağı'na, doğuda Çin sınırlarından batıda Karadeniz'in kuzyeyine kadar uzanıyordu. Kafkasya'da Dağıstan ile Karadeniz'in kuzyey kıyıları Hazar Türkleri'nin idaresindeydi. Hazar Denizi'nin güney doğusunda Sül Türklerinin kurdugu bir beylik huküm sürüyordu. Sâsânî ve Bizans imparatorlukları Türklerle bazan ittifak bazan da savaş halindeydi.

Yeni bir dinin kabulü milletlerin hayatını müsbet veya menfi yönde etkileyen önemli faktörlerden biri kabul edilmektedir. Milletler kabul ettikleri bu yeni din sayesinde ya varlıklarına güç katarak dünyadan sayılı milletlerinden biri olma vasfini kazanmakta ya da millî benliklerini kaybetmektedirler. Bunun en belirgin örneğini Türk milletinin tarihinde bulmaktrayız. Türkler tarih boyunca millî dinlerini terkederek Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlığı benimsemislerdir. Ancak bu dinlerin yapısı Türklerin millî bünyesine ve karakterine uymadığı için onların benliklerini ve Türk-lüklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Göktürk Hakanı, Bilge Kagan veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabed yaptırmamasını isteyince Tonyukuk'un "Savaşmayı ve hayvan kesmeyi yasaklayan, miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için bir felâket olur" cevabını vermesi adeta bir kehanet olarak ortaya çıkmıştır. Yahudiliği, benimsemış olan Hazarlar ve Hristiyanlığı kabul eden Macarların ve Bulgarların bugünkü Türklerinden bahsedilmemektedir. Buna karşılık Türklerin millî bünyesine, ruh ve karakterine uygun İslâm dinini kabul etmeleri onlara yeni bir atılım gücü kazandırdığı gibi millî varlıklarını muhafaza etmelerinde de önemli rol oynamıştır. Türkler bu yeni ruh sayesinde Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir alanda hâkimiyet kurmayı başarmışlardır. Türklerin İslâmiyeti kabulü sadece Türk ve İslâm tarihinde değil aynı zamanda dünya tarihinde de bir dönüm noktası teşkil eder. Türklerin İslâmiyeti kabulü kavimler göçü ve Haçlı seferleriyle birlikte ortaçağı karakterize eden üç büyük olaydan biridir.

Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce yukarıda anlatıldığı gibi Müslüman Araplarla uzun süre mücadele etmiş ve İslâmiyet hakkında bilgi edindikten ve bu dinin kendi inanç sistemleriyle uyuştuşunu ve bütünlüğünü gördükten sonra Müslüman olmuşlardır. İleride temas edeceğimiz ve örneklerini göreceğimiz gibi Türk milleti hiçbir zaman Arapların siyasi hâkimiyeti altında kaldıkları, baskı ve zulüm gördükleri için yanlı kılıç zoruya değil kendi istek ve iradeleriyle adeta tabii bir geçiş süreci içinde İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

İslâmiyet Türkler arasında ilk defa Kutaybe b. Müsellim tarafından fethedilen Amu Derya nehrinin kuzyeyindeki topraklarda, Kasgarlı Mahmud'un Çay arası dediği Maveraünnehir bölgesinde yayılmaya başlamıştır.

İslâm ordularının uçsuz bucaksız Asya topraklarında savaş kabiliyetiyle temâyüz etmiş Türk beylerine karşı başarı kazanmalari, kendilerini ilâh mertebesinde görev müstebid hükümdarların baskısından kurulmak isteyen güçsüz insanların İslâmiyeti benimsemeleri sayesinde olmuştur. Müslüman olan Türkler dinden dönmeye mecbur edilmemek için kadınları, ihtiyarları ve çocukların silahsız olarak Türk beylerinin ordularına karşı çıktırlardı. Halkı koruyan, yedip içeren eski Türk hükümdarlarının bu vasıflarını o dönemde muhemeden İran'dan etkilenerek kaybettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların Sâsânilerin müstebid ve gösterişli hükümdarlarını örnek almalarıyla izah edilebilir.¹²¹

Türkler başlangıçta Şâfiî mezhebi daha sonra ise İmam-i Azam Ebû Hanîfe'nin kurucusu olduğu Hanefî mezhebinin seçtiler. Ebû Hanîfe Türkler üzerinde çok etkili oldu. Türkler üzerinde etkili olan bir başka âlim de Semerkandlı İmam Mâturîdi idi. Kutaybe bir yandan kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken bir yandan da İslâmiyetin yayılması için gayret ediyordu. Meselâ bu amaçla Buhara'da bir cami yapılmıştı (713). Türkistan'daki ilk mescidler Nêrshâî'nin namazgâh dediği meydanlardan ibaretti.¹²²

Semerkand muhasası sırasında da teslim şartları müzakere edilirken şehirde bir cami yapılmasına karşı konulmaması şartı bağlanıyordu. Kutaybe kendisi de bizzat cami'in yapımına nezaret ediyordu.¹²³

Türklerin kâlic zoruya ve baskıyla Müslümanlığı benimsemediğini bören idareciler halk arasında İslâmiyeti yaymak için camiye gelenlere bir takımarmağanlar vaade ediyorlandı.

Emevilerin başlangıçtan beri takip ettiği politika Türkleri ve diğer kavimleri İslâmiyet'e isındırmak söyle dursun nefret ettiyordu. Zira gayr-i Arap Müslüman ahali Müslüman oldukları halde kendilerinden vergi alınmaya devam ettilerini ve kendilerine Arap süvarilerinden daha az maaş ödediğini ve ganimetten de daha az pay verildiğini gördükleri için bu haksızlığa tepki gösteriyorlar ve bundan dolayı İslâmiyetin sâratle yayılması engelleniyordu. Emevilerin daha çok cizye almak amacıyla Horasan ve Toharistan halkın Müslüman olmalarını önlediklerine dair rivayetler de vardır.¹²⁴

Aynı şekilde Horasan ve Türkistan'da hüküm süren beylerin de kendi tebeasını kaybetmemek düşüncesiyle Emevilerle işbirliği yaptığı da iddia ediliyorlandı. Eğer zayıf ve yoklus kimseler İslâmiyeti seçerlerse hem Emevi

Otar. Kapak başlıklar, (12-13. yy.)

idarecilerden hem de mahalli beylerden tepki görürlerdi. Bu zulüm ve baskılara dayanamayan ve Hz. Peygamber'i örnek alan sadık Müslümanların önderlik ettiği Merv halkı sonunda isyan etti. Haris b. Süreyç çeşitli kavimlere mensup mazlum insanları etrafına topladı ve mağlup olunca da Türklerle sığınip Türk hakanı Sū-lu Çor'un maiyetinde Emevilerle savastı (735).¹²⁶

Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği zamanında (717) Horasan valisi olan Yezid b. Mühelleb Cürçan üzerine bir sefer düzenledi. O sırada Dihistan Türkleri Sulteginin, Cürçan Türkleri de Kul oğlu Firuz'un idaresinde bulunuyordu. Yezid b. Mühelleb Dihistan'ı fethettikten sonra Sultegin'i sığındığı kalede muhasara altına aldı. 6 ay süren muhasaradan sonra bu kale de ele geçirildi. Kalede bulunan çok kıymetli bir tac hisbir Müslüman tarafından ganimer olarak alınmak istemedi ve bir dilenciye hediye edildi. Çünkü bu tacın yoksul halkın malına el konularak yaptırıldığına inanıyorlardı.

Sultegin bir süre sonra Müslüman olmak ve bunu da Müslümanların en büyük temsilcisi olduğunu inandığı halifenin huzurunda açıklamak isted. Yezid b. Mühelleb onu halifenin huzuruna gönderdi 716. Sultegin burada Peygamber'in halifeden daha üstün bir makamda bulunduğuunu öğrenince de Medine'ye kadar giderek Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmiş ve Müslüman olduğunu orada ilan etmiştir.

Sultegin Emevilerin aşırı davranışlarını tenkit ederek onları Kur'an'a ve Hz. Muhammed'in sünnetine uyuma çağırınlar arasında yer alıyordu.¹²⁷ Sul Türklerinin hakim bulunduğu topraklarda gayr-i müslim Oğuzlarla çihad etmek için din bilginlerinin ve gazilerin birlikte kaldıkları ribatlar (kaleler) yapılmıştı. Sultegin'in İslamiyeti kabulü bütün halkın İslamiyeti kabul ettiğini anlamına gelmemekle beraber ona tabi bir çok kişinin Müslüman olduğu tahmin edilebilir. Ibn Mühelleb Cürçan şehrinde 40 kadar mescid ve Cürçan'ın kuzyeyindeki gayr-i müslim Türklerle karşı da bir sed yaptırdı. Dihistan ve Cürçan'ın Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezler ve İslamiyet'i en erken kabul eden Türk boylarının da Oğuzlar olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halifeleri arasında farklı ve seçkin bir mevkii vardır. O Emevilerin umumî politikasına yani Arap milliyetçiliğine dayanan siyasetine karşı çıkmış ve bütün tebaaya eşit muamele eden bir siyaset takip etmiştir. Onun takip ettiği siyaset bütün İslâm ülkelerinde müsbet sonuçlar doğurmıştır. Çünkü o valilere gönderdiği mekralarda bütün insanları iyi davrandırmamasını, Müslüman olanlardan asla vergi alınmamasını istiyordu. Bu sayede özellikle Maveraünnehir bölgesindeki Türkler arasında İslamiyet daha büyük bir hızla yayılmaya başladı. Ömer b. Abdülaziz'in ölümü üzerine

(720) yeniden Emevî Devleti'nin eski politikasına döndü. Türgeş Kağanlığı da Maveraünnehir'de hakimiyet tesis etmek için Müslümanlarla mücadeleye girdi. Bu gelişmeler Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetini ve İslâm'ın yayılmasını tehlkiye soktu.

Hışam b. Abdülmelik (724-743) döneminde Horasan valisi Eşes b. Abdullah Türkler arasında İslamiyetin yayılması için çalıştı. Ebû's-Seydâ Salih b. Tarîf ve Rebî b. İmrân et-Temîmî'yi Semerkand ve civarında halkı İslâm'a davet etmekle görevlendirdi ve bu sayede büyük başarılar kazanıldı.¹²⁹ Belh şehrinde bir cami inşa edildi.¹³⁰

Yakut el-Hamevî Halife Hışam'ın Türk hakanına bir elçilik heyeti göndererek kendisini İslâm'a davet ettiğini belirtir. Bu hakan muhtemelen Türgeş hükümdarı Sū-ludur.¹³¹ Cahiz de Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman'ın Türk hakanı ile karşılaşğını ve hakanı İslâm dini hakkında bilgi verdiği kaydeden.¹³²

Emevilerin son Horasan valisi de Maveraünnehir halkı arasında eşit muamele ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışmış ve bu sayede bölgede İslamiyetin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Maveraünnehir halkı idareciler ve kumandanların kendilerine insanca muamele ettiği dönenlerde İslamiyete daha sıcak bakmış ve aynı oranda Müslümanlığı benimsemişlerdir. Emevî hanedanının iyi muamele yerine mücadeleyi tercih ettiği Maveraünnehir ve Kafkasya'da İslamiyet daha yavaş yayılmıştır. Bununla beraber Buhara ve Semerkand gibi Maveraünnehir'in iki büyük şehrinde buraya yerleştirilmiş olan Müslüman halkın Türklerle iyi ilişkiler kurması ve onların da İslamiyeti yakından tanıma imkânı bulması sebebiyle Müslüman olanların sayısı daha fazla idi.

Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle mevâliye karşı izlenen politikamı değiştirmesi ve bu hanedanın kendilerini iktidarı getiren gayri Arap halka iyi davranışmaya başlaması Horasan ve Maveraünnehir'de İslamiyetin yayılmasına bir ivme kazandırmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansur İslamiyeti kabul edenlerden asla cizye alınmamasını istemiştir. 751 yılında meydana gelen Tâlas Savaşı da Türklerle Müslümanlar yakınılaşmasına ve İslamiyeti benimsemelerine müsaib bir ortam hazırlamıştır. Bu savaştan sonra İslamiyetin Türkler arasında daha geniş çapta yayıldığı gözlenmiştir.¹³³

Halife Mehdi de bu yeni ortamdan istifadeyle İslamiyetin yayılması için çalışmış ve Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrusene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslamiyete davet etmiştir.¹³⁴

Halife Me'mun bir yandan Soğd, Fergana ve Uşrusene'de meydana gelen karışıklıkları bastırmak için askeri seferler düzenlerken bir yandan da halkın İslamiyeti ka-

Merv-Sahabeler Yapı Topluluğu, Büreyde
el-Eslemî'nin sandukasından, aynı zamanda (sayak kısmı)

bul etmesi için çalışıyordu. Me'mun Maveraünnehir'de tam anlamıyla hakimiyet tesis ettiğinden sonra özellikle hükümdar ailesi arasında İslâmiyetin yayılmasına özen gösterdi. Müslümanlığı kabul edenler ödüllendirildi. Afşin, Eşnâs et-Türkî, Boğa el-Kebîr ve İnak et-Türkî gibi o devrin ünlü kumandanları geldikleri yörenin asıl ve idareci sınıflarına ya da hükümdar ailesine mensup kişilerdi.

Halife Mu'tasim da Türklerle karşı yakın ilgi gösterdi¹³² ve Fergana, Üşrusene, Şaş ve Soğd gibi Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerden asker teçhîn etti. Onun gayretleri sonucu Maveraünnehir'in tamamı İslâmiyeti kabul etti.

Sırı Derya'nın (Seyhûn) doğusunda, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde ikamet eden Türk boyları Müslümanların hakimiyetine girmedikleri için bu bölgelerde İslâmiyet zaman zaman düzenlenen seferler ve ticâri faaliyetler neticesinde yayılma imkânı bulmuştur.

Sâmâni'ler de Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için çalışılar. Mesela Sâmâni hükümdarı İsmâil b. Ahmed 893 yılında Karlukların başkenti Talas'a bir sefer düzenlemiştir ve şehir zaptedilek fethihten sonra büyük kilise camiye çevrilmiştir.¹³³

Sâmâni başkenti Buhara'da, Özkent'te, Taşkent'te, Sayram'da, Otrar'da (Fârâb-Karacuk) İslâm kültürünün ilk âbîdeleri cami-mescidler, türbeler ve zamanla bir ilim müessesesi haline gelecek olan ribatlar inşa edildi. Müslüman Türklerin yaşadığı şehirlerle gayrimüslim Türklerin yaşadığı şehirler arasında kültürel ve ticâri münasebetler zaman zaman vuku bulan çatışmalara rağmen devam ediyordu. Bu münasebetler sayesinde İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkanı buluyordu. Sâmâni'lerin Türk topraklarına düzenlediği seferlerle karşı Türkler de cevap veriyordu. Mesela 904'te Maveraünnehir'i kısa bir süre ele geçirdikleri gibi 942'de de Balasagun'u geri aldılar.¹³⁴

Bu olayların değerlendirilmesinden anlaşılan bir gerçek vardır ki o da Türklerin savaşla, kılıç zoruyla, şiddet ve baskiya maruz kaldıkları için değil kendi hür iradeleriyle bu dini seçtikleridir. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra diğer Müslüman kavimlerle birlikte gayırlı muslîm Türklerle karşı cihad harekâtına katılmışlardır. Türk sivillarındaki şehirler dârû'l-cihâd ilan edilmiş, buralarda gazilerin barınması için çok sayıda ribat yaptırılmış ve bunlar için vakıflar tahsis edilmiştir.¹³⁵

Sâmâni'lerin Maveraünnehir'den gelen göçmenlere yakın ilgi göstermeleri ve onları bozkırlardaki yeni kuруulan şehirlere yerlestirmeleri de Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasına katkı sağlamıştır. Oğuzların elliñde bulunan Yenikent, Cend ve Huvâr gibi şehirler ile Sâmâni hakimiyetindeki Talas şehri arasında ticari münasebetler geliştirilmiştir ve bu ticari faaliyetler de Türklerin

İslâmiyet hakkında bilgi edinmelerine ve Müslümanları daha yakından tanımlarına zemin hazırlamıştır.¹³⁷

İslâm ülkeleriyle Türk ülkeleri arasında ticaretin en yaygın olduğu ve yoğunluk kazandığı bölge Maveraünnehir idi. Bunun yanında Harezm de ticâri hayatın canlı olduğu bölgelerden biri idi. Ticaret kafileriyle gelen din bilginleri ve sufiler halk arasında İslâmiyetin yayılmasına çalışıyorlardı. Harezmîler Hazar ordusundan üçüncü askerlerin esasını teşkil etmekle beraber onlar Müslümanlarla yapılan savaşlarda görev almıyorlardı.

Muslimanlarla Türkler arasında iki asırdır devam eden askerî mücadeleler, siyasi ilişkiler ve ticâri faaliyetler sonunda Türkler İslâmiyet'e yakın ilgi duymaya başlamışlardır. Horasan ve Maveraünnehir'de İslâmiyetin yayılmasında dînî-kültürel ilişkilerin ve sufilerin de önemli rolü oldu. Ünlü mutasavvîf Şâkîk-i Belî (ö. 174/790) doğrudan Budist Türklerle görüşmüştür ve onlar İslâmiyeti seçmelerinde etkili olmuştur. Şâkîk-i Belî zengin bir tüccar olduğu halde fakirler gibi yaşıyor servetini yoksul insanlara dağıtıyordu. Halkı İslâm'a davet maksadıyla Belh şehrinden kalkıp Türkistan'a giden Şâkîk Budistler arasında İslâmiyeti yaymaya çalışı. Yine Belh şehrinden olan Sûfi İbrahim b. Edhem (ö. 783) de aynı şekilde Budist Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çalışı.

Huttel'de hüküm süren eski Türk hükümdarlarından Bâncûr ailesi de VIII. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmişti. Bâncûr hanımlarından biri Belh'te bir cami-mescid yaptırırmak için mucevherlerini satmıştır. Nuhgunbaz mescidi bu hanının yaptırdığı cami olmalıdır. Sınır boyalarında, Merv ve Belh gibi kültür merkezlerinde yaptırılan ribatlarda kalan din adamları ve gaziler de (murabîtlar) bölgede İslâmiyetin yayılmasında etkili oldular. İlk ribat 727'de Merv kâdisi tarafından kurulmuştur.¹³⁸ Böylece Talas ve İsficâb gibi bazı şehirlerde püsufusun coğullanlığını Müslümanlar oluşturmuştur.

IX. yüzyılın sonlarında Yakub b. Leys adlı İranlı bir Müslüman Kâbil ve Gazne'deki Türk beylerini mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini tesis etti. X. yüzyıl başlarında Kâbil ve Gazne'de hüküm süren Türk-Şâhîler devletinin yıkılmasından sonra Amu Derya (Ceyhûn) ile Sind arasında yaşayan Türk boyları İslâmiyeti kabul etmeye başladilar. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri X. yüzyılın başlarından itibaren hızlandı. Aynı dönemde Ordu şehrinden itibaren Müslümanları da Müslümanlığı seçmiş, bunu takiben Balasagun ile Talas'ın doğusunda bulunan Mirkî kasabasında yaşayan Oğuzlar kalabalık gruplar halinde Müslüman olmuşlardır.¹³⁹ Aynı dönemde Gazne ve Gur bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri de İslâmiyet'i kabul ettiler. Bunlar zamanla Gaznelilere tabi oldular. Sind ve Hindistan'a giren Türkler ise bu yolerde devletler kurup İslâmiyeti yaymış ve XI. yüzyıl

Sırız seramik kaptan parça.
(9.-13. yy.), (G. Redlinger, 1951)

dan itibaren Türk (Turuşka) adı Müslüman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Maveraünnehir'de IX. ve X. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Türk aile ve beylerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Uşrûseneli Afşin (Haydar b. Kâvûs), Sacoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ebû's-Sâc, Semerkand İhsidleri, Soğdu Merzûban et-Türkeş, Uçeyf b. Anbese, Buhara hükümdarları (Buhârhudâtlar), Sulu-Çor'un ahfadından İbn Hakan ailesi, Artuç b. Hakan, Feth b. Hakan, Ebû Muzâhîm b. Yahya b. Artuç, Ahmed b. Tolun, Fergana İhsidilerinden İhsidilerin kurucusu Muhammed b. Tugc, Bâniçür ailesi ve Egnâs et-Türkî, Alptekin oğlu İbrahim ve Simcûrlar.¹⁴⁰

Bu dönemde Orta Asya'da temayüz eden âlimlerden bazıları da şunlardır: İmam Maturîdî, İmam Buhârî, Tirmizî, Tarhan'ın torunu Muhammed b. Ali ve onun oğlu Abdullah, Süleyman b. Tarhan, Hakan Artuç'un soyundan Ebû'l-Muzâhîm Mûsâ, Farâbî, Hasan b. Tarhan'ın oğlu Tanbûrî Ali, Abdulhamid b. Vâsi.¹⁴¹

İlk dönemde Müslüman olan Türklerin sadece askeri sahada değil, dinî ilimlerde, felsefe, müzik vb. sahalarında da büyük hizmetleri görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm ve diğer kitapların yazılmasında ve hattatlığın gelişmesinde, kâğıt imalatının önemli bir yeri vardır. Bu da Uygur Türklerinin Talas Savaşı'ndan sonra İslâm medeniyetine bir armağanı olarak değerlendirilmektedir.¹⁴²

Türkler arasında İslâmîyeti devlet dini olarak kabul eden ilk devlet İdil (Volga) Bulgar Devleti'dir. 922'de mücîzî bir hidâyeler eseri olarak İslâm'ı kabul eden Bulgar hükümdarı (İlteber) Almuş Abbasî Halîfesi Muktedir-Billah'a bir elçilik heyeti göndererek kendisine İslâm dinini tebliğ edecek din bilgileri (fâkihler), camî ve kale yapımına yardımcı olacak ustalar istemiştir. Halîfe Muktedir de bu isteği memnuniyetle kabul edip Mart Nisan 921 tarihinde istenen din adamlarını, usta ve para'yı hakana göndermiştir.

Sefaret heyeti soğuga karşı kalın Türk elbiseleri giyerek Oğuz, Peçenek ve Başkurt bölgelerinden geçerek Etil kuyularından İlteber Almış'un otağına vardılar. 16 Mayıs 922 tarihinde toplanan Etil (İdil) Bulgar beyleri halifenin İslâm'a davet mektubunu büyük bir hürmetle ayakta dinlediler. Yeri-göğü titreten tekbir sesleriyle Müslümanlığı kabul ettiler. Türkistan'da olduğu gibi burada da Müslüman olan İdil Bulgarları göçeve hayatı terkedip yerlesik hayatı geçmeye başladılar. Böylece İdil Bulgarları Müslümanların kuzeybatıda temsilcileri oldular ve Başkurtlar gibi Batılı Türk boylarının da İslâmîyeti kabul etmesinde önemli rol oynadılar.¹⁴³ Bu elçilik heyetine kâtip olarak katılan İbn Fazlan bu seferle ilgili bir seyahatname kaleme almış ve eser Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁴⁴

İbn Fazlan'ın *Seyahatname*'de verdiği bilgilerden İslâmîyetin IX. yüzyıldan itibaren İdil Bulgarları arasında

yayıldığı anlaşılmaktadır. Bulgar hakanının da İslâmîyeti kabul etmesiyle İdil Bulgarları arasında Müslümanlık köklü bir şekilde yayılmıştır. İdil Bulgarları arasında Müslümanlığın yayılmasında Harizmî tüccarların da çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

HAZAR TÜRKLERİNİN İslÂMÎYETİ

KABULÜ

Haz. Ömer zamanında başlayıp Harunurreşîd devrinde kadar devam eden mücadele sırasında Müslümanlar zaman zaman Hazar ordularını mağlup etmişlerse de eziçi bir üstünlük ve uzun süreli bir hâkimiyet tesis edememişlerdir. Bu yüzden İslâmîyetin Hazar topraklarında yayılması savaşların sona erdiği barış döneminde ve özellikle ticari faaliyetler sırasında olmuştur.

Musliman Araplar İran'ın fethiyle Türk sınırlarına yaklaştıça Hz. Ömer'in daha ileri gitmemelerini ve kendilerini tehlîkeye atmamalarını istemesine rağmen i'lâ-

yi kelimetullah (İslâmîyet'i yaymak) uğruna seferlerine devam etmiş ve Bâbû'l-evbâ'b' (Derbend) tekbir sesleriyle geçmiştir. Buradaki savaşlardan birinde şehid düşen cesur kurnandan Abdurrahman b. Rebî'a'nın cesedini bir sandukaya koyup onuna yağmur duvarına çırpmışlardır. Bu seferler sonunda Belencer ve Etil'de (İdil) yaşayan halk arasında İslâmîyet yayılmış ve İdil'de bir mescid yapılmıştır.¹⁴⁶ Mervan b. Muhammed'in 737'de Hazarların başşehri İdil'i fethinden sonra Hazar hakanı Müslüman olmuş ve Mervan ile bir antlaşma imzalamıştır.

Mervan antlaşmayı müteakip bölgeden ayrılrken Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman el-Havlânî (Hülâni) adlı iki din bilgini Hazar başkentinde bırakmış ve bunlar sayesinde Hazarlar arasında İslâmîyet yayılmaya başlamıştır.¹⁴⁷

İbn Khâste X. yüzyılda İdil'de çok sayıda mescid, imam ve müezzinin bahsetmektedir. İon Fazlan da Hakan'ın Müslümanları himaye ettiğini ve onlara yardımcı olmak üzere hususi memurlar tayin ettiğini söyler.¹⁴⁸

X. yüzyıldaki Hazar hakanının Musevî olmasına rağmen diğer din mensuplarına hoş görüyle muamele ettiği ve bu dönemde İdil'de çok sayıda camî ve on bin kadar Müslümanın yaşadığı ve Müslümanların hukuki ihlâtilâflarına kadıların baktığı anlaşılmakradır.¹⁴⁹ Ancak Hazarlarla Rus istilasına maruz kalarak yıkılması üzerine Müslümanlar diğer İslâm ülkesine göç etmişlerdir.¹⁵⁰

KARAHANLILARIN GAZNELİLERİN

VE SELÇUKLULARIN İslÂMÎYETİ

KABULÜ

İslâmîyeti devlet dini olarak kabul eden ikinci büyük Türk devleti Karahanlılardır. İlk Büyük Müslüman

Sırasız seramik kapçan parçası (9.-11. yy.).
(Budat Müzesi) (G. Röslger, 1991)

Türk Devleti olarak kabul edilen Karahanlılar 893 yılında Sâmânilar karşısında mağlup olarak merkezleri olan Talas (Taraç) şehrinin onlara terketmek ve Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki bir geçide hakim olan Kaşgar'a çekilmek zorunda kalmışlardı.

Daha sonra Sâmâni Hanedanı mensupları arasında başlayan mücadele sırasında Sâmâni şehzadelerinden Nasr b. Mansûr kardeşinden kaçarak Kaşgar'a sığınmış ve Karahanlı Hükümdarı Oğulçak tarafından misafir edilmiştir. Oğulçak daha sonra Artuç ilinin idaresini ona vermiştir. Nasr Oğulçak'tan burada küçük bir mescid yapacak yer istemiş ve bu isteği de kabul edilmiştir. Oğulçak'ın yegeni olan Satuk bir kervanın getirdiği malları görmek için Artuç'a gidince Sâmâni şehzadesi Nasr tarafından misafir edildi. Nasr ve mayetindekilerin namaz kıldıklarını gören Saruk ne yaptırıklarını sordu. Onlar da kendisine İslâmiyet hakkında bilgi verdiler. Çok zeki bij genç olan Satuk Nişaburlu Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süleyman el-Kalemâtî gibi âlim ve süfîlerin de etkiyle artık Allah'tan başkasına tapmayacağını ve Peygamber'in yolundan gideceğini belirtip Müslüman oldu. Maiyetindekilerin de İslâm'a girmelerini istedi, böylece hepsi Müslüman oldular (920-921 veya 944-945). İbnü'l-Esîr onun rüyasında gökten inen bir insanın kendisine Türkçe olarak "Müşlûman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" dediğini onun da rüyasında İslâmiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca Müslüman olduğunu herkese açıkladığını söyler.¹⁵¹ Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han başlangıçta İslâm'ı kabul ettiğini gizledi. Amcası Oğulçak Artuç'ta İslâmiyetin yayıldığını öğrenince karşı tedbir almak ihtiyacına hısrıtı. 330'da (942) Amcası karşısında Müslüman gönüllülerin yardımla başarı sağlayıp Abdülkerim Satuk Buğra Han Kaşgar ve Atbaş'ı fethedip Artuç'ta bir mescid yaptırdı ve Karahanlıların batıdaki topraklarında İslâmiyetin yayılması için çalıştı. Mucâhid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han gayri müslüm Türklerle uzun süre mücadele etmiştir. Gayrimüslüm Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişler ancak Satuk Buğra Han daha sonra burayı geri almayı başarmıştır.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulüyle Sâmâni-Karahanlı mücadelesi yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han 344'te (955) vefat etmiş ve Kaşgar yakınılarındaki Artuç'ta defnedilmiştir. Onun Müslümanlığı kabulü Türk-İslâm tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Karahanlıların İslâmiyeti ka-

bul etmesiyle Batı Türkleri arasındaki din savaşı sona ermiş, Karahanlıların İslâm'ın bir kalesi olarak yükselmesi Çin kültürüne karşı da bir sed oluşturmuştur.

Karahanlıların kurduğu Türk-İslâm medeniyeti ve oluşturduğu Türk-İslâm mefküresi Türkluğun öz üslûbu oldu. Bu medeniyet ve mefküre Selçuklular, Harezmşahlar ve Delhi sultanlarının idaresindeki ülkelerde de benimsendi. Karahitay ve Moğol istilası Türk-İslâm eserlerini ve âbedelerini tahrif ettiye de Türk-İslâm mefküresini ve ruhunu sarsamamıştır. Budizm ve Hristiyanlığı yayma gayretleri de sonuçsuz kalmış. Türk-İslâm medeniyeti Karahitayları ve Moğolları da kendi potasında eritmıştır.¹⁵²

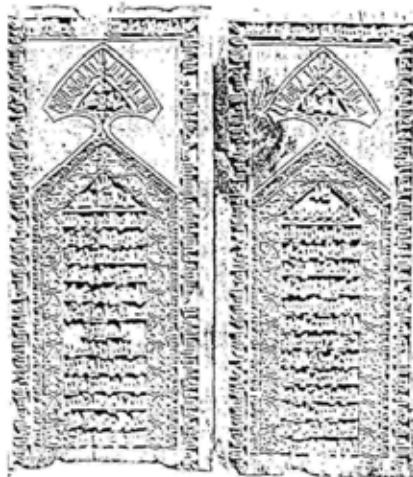
Karahanlı kültürüne mensup ünlü mutasavîf Ahmed Yesevî de VI. (XII) yüzyılda tasavvuf yoluyla İslâmiyetin Türk toplumları arasında yayılmasında etkili olmuştur.¹⁵³

Karahanlılardan sonra kurulan üçüncü büyük Müslüman Türk Devleti Gaznelilerdir (963-1186). Sâmânilerin kumandanlarından Alptegin tarafından kurulan Gazneliler de hakim oldukları topraklarda İslâmiyeti yaymış ve özellikle Gaznelî Mahmud Hindistan'a birçok sefer düzenleyerek bu bölgede İslâmiyetin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

X. yüzyılda Yenikent, Cend ve Huvar gibi şehirlerde yerleşmiş bulunan Müslümanlar Oğuzlarla iyi ilişkiler içindeydi. Oğuzlar onlardan İslâmiyet hakkında bilgi ediniyorlardı. Ayrıca çeşitli ülkelerden gelen Müslüman tacirler ve bunlarla birlikte Oğuzların hakimiyetindeki şehirlere giden dervîş ve şeyhler de bu yörelerde İslâmiyetin yayılmasına gayret sarfediyorlardı.¹⁵⁴

Bu gayretler sonucu İslâmiyet Türkler arasında büyük bir hızla yayıldı ve bölgelik bölgelik insanlar İslâm'a koştular. İbnü'l-Esîr 960 yılında 200.000 çadırдан oluşan Tüfîk halkın Müslüman olduğunu kaydeder.¹⁵⁵ Her çadırda yaklaşık 5 kişinin kaldığını düşünürsek bir milyonu aşın Türkün İslâmiyeti kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu Türklerin Karahanlıların hakimiyetindeki Karluk, Yağıma ve Çigil boylarına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Oğuzlar da İslâmiyeti kabul ettiler. Sir Derya havzası eski Türk kültürünün hakim olduğu topraklar olup burada İslâmiyet hızla yayılma imkânı buldu. 961-977 yılları arasında ilk Kur'an tercumesini gerçekleştirmek amacıyla Taşkent ve Sayram'dan alımlar davet edildi.¹⁵⁶

X. yüzyılda Oğuz Yabgu devletinde Subaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk Bey Oğuz Yabgusu ile araların-

Ahşap kitabe panosu, (974) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

da çıkan ihtilaf sebebiyle Oğuzların kışlık merkezi Yenikent'ten ayrılp Türk ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasında bir uç şehri ve Oğuzların yazılık merkezi Cendehrine göç etmiştir (961). Kalabalık Türk kitlesinin İslâmiyeti seçtiği bu dönemde Selçuk'un 985 yılında Cendehrinde İslâmiyeti kabul etmesi Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü onun torunu tarafından kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türklerin İslâmi dönemde kurdukları en büyük devletlerden biridir.

Selçuk Bey Buhara ve Harezm'den davet ettiği din adamları vasıtıyla Oğuzlar arasında İslâmiyet'in hızla yayılmasını sağladı ve Oğuz Yabgusu'nun Cendehrinde yıllık vergi toplamak üzere gelen memurlarını kâfirlerle harâc vermeyeceğini söyleyerek kovdu. Selçuklu hanedanından İslâmiyeti kabul eden ilk şahis Selçuk Bey'dir. O gayri müslim Türklerle yaptığı savaşlar sebebiyle el-Melikü'l-Gazî unvanıyla anılmıştır.

Samanilerin son hükümdarı Ebû İbrahim İsmâîl el-Muntasır kaybettiği toprakları Karahanlılardan geri almak için mücadele ederken (1002) Oğuz Yabgusu'yla işbirliği yaparak ve akrabalık kurmuş ve sonunda Yabgu ve Oğuzların İslâmi: benimsemeye sebep olmuştur.¹⁵⁷

Böylece XI. yüzyılın başlarında Oğuzların büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Ancak Maveraünnehir'in doğusu ve kuzeyindeki bozkırlarda henüz Müslüman olmayan göçbe Türkler de vardı. (1043-44) yılında Balasagun ve Kaşgar civarında 10.000 çadırдан (yaklaşık 50-60 bin kişi) oluşan Türk halkın da Müslüman olmasıyla Türklerin çok büyük bir çoğunluğunun İslâmiyeti kabul ettiği¹⁵⁸ söylejenebilir.

Doğu Türkistan'ın kuzey ve kısmen güney çevrelerinde gelişen Maniheist medeniyet Karahanlı topraklarındaki İslâm kültürune ilgisiz kalmıştı. Ancak Uygur ülkesinde X. yüzyılda Müslüman bir topluluğun varlığından söz edilmektedir.¹⁵⁹ Bununla beraber Uygurlar arasında İslâmiyet XIV. yüzyıldan itibaren büyük hızla yayılmış ve XV. yüzyılın sonlarında Uygurların tamamı Müslüman olmuştur.¹⁶⁰

TÜRKLERİ İslÂM DİNİNİ KABULE SEVKEDEN SEBEPLER

İslâmiyet büyük ölçüde Müslüman Arapların siyasi hakimiyet kurdukları sahalarda yayılmış olduğu halde siyasi hakimiyet tesis edilmeden İslâm'ın yayıldığı topraklar ise başta Türk ülkeleri olmak üzere Güney Doğu Asya'dır.

İslâm dini Müslümanların fethettiği topraklarda cebir ve tehdit yoluyla değil gönü'l hoşluğuyla yayılmıştır.

Zaten insanlara baskı yaparak İslâmiyeti kabul ettirmek bizâтиhi Kur'an-ı Kerîm'in ruhuna aykırıdır. Çünkü "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256).

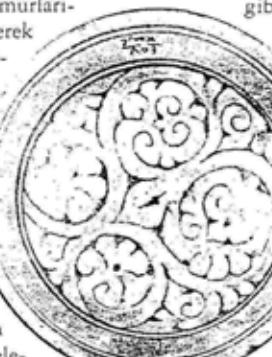
Kâinâtın ezeli ve ebedî Gök-Tanrı tarafından idare edildiğine inanan Türkler zamanдан ve mekândan münezzeh, her türlü yorum ve tasavvurdan uzak ilâh fikrini İslâm'ın Allah inancında buldukları için Müslümanlığı benimsemekte zorlanmadılar.

Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı, ruhu ebediliği, kiyamet hayatı, kadere iman, ahlak anlayış sevap-günah, cennet, cehennem, şehitlik, aile hayatı, fetih felsefesi, cihad, adalet, hakimiyet, vatan sevgisi istiklâl aşkı ve şûra gibi çeşitli konularda İslâm dininin ortaya koyduğu prensip ve esaslarla Türklerin benimsemiş olduğu inanç sistemini ve ilkeler arasında büyük bir uyum olması onların İslâm'a bakış açılarını etkilemiş ve diğer dinlere tepki göstermelerine rağmen İslâmiyete karşı çıkmak söyle dursun kendi istek ve irâdeleriyle rahatlıkla benimsiyip kabul etmişlerdir.

Hıg şüphesiz tarih boyunca Türklerin bir kısmı Yahudilik, Hristiyanlık, Budizm ve diğer inanç sistemlerini benimsemişler ancak büyük çoğunluğu Türklerin inanç ve hayat felsefesine uygun olmadığı için bu dinlere karşı sert tepki gösterilmiş ve bu dinlerin Türkün karakterine ve ruh yapısına ters düşüğü açıkça ifade edilmiştir. Halbuki Türklerin İslâm dinine geçişleri kendi ruh ve karakterlerine uygun düşüğü için bazı tarihçilerin dediği gibi "adeta farkında olmadan" tabî bir seyir içinde gerçekleşmiş ve asla bir tepki gösterilmemiştir. Nitekim XII. yüzyılda yaşamış olan Suryani tarihçi Mikhail "Türk milleti tek tanrıya inanmaktadır. Arapların da tek Allah'a inanmaları Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerine sebep olmuştur" diyerek bu gerçeği dile getirmektedir.¹⁶¹

Aynı zamanda savaçılııyla temayüz etmiş olan Türk milleti İslâm inâihat anlayışını ve şehitlik fikrini kendi töre ve ideallerine uygun bulduğu için bu husus da onların İslâmiyeti seçmelerinde bir teşvik unsuru olmuştur.

Dinler tarihinde bu kadar kısa bir zaman zarfında bu kadar büyük kitlelerin hiçbir baskıya maruz kalmadan kendi istek ve irâdeleriyle başka bir dine geçtiklerine çok az rastlanmıştır. Kisacası Türkler kendi töre, inanç, ideal ve karakterleriyle bütünlüğe prinsiplere sahip bu mükemmel din ve medeniyet dairesine girmekte asla zorlanmadıkları gibi¹⁶² İslâm kültür ve medeniyetine her alanda önemli katkılarında bulundular. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten çok kısa bir süre sonra dini ilimler başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında, tefekkür ve felsefe konusunda dünya çapında haklı bir şöhrete kavuşmuş bilim adamları ve mütefakkirler yetiştirdiler ve Ortaçağ İslâm kültür ve uygarlığının kurulup gelişmesinde önemli rol oynadılar.¹⁶³

Türkuaz seramik kâse, (1150-1200)
(Şam, Suriye Arap Cumhuriyeti
Müzesi A. 1388)